

Хмельницький національний університет
Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту
Кафедра психології та педагогіки

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Другий (магістерський)

Освітній рівень

ДИНАМІКА САМОЦІННОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ СТУДЕНТІВ

Назва теми

Галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки

Шифр і назва галузі знань

Спеціальність 053 «Психологія»

Шифр і назва спеціальності

Освітня програма «Психологія»

Номер індивідуального навчального плану студента

Виконала: студент II курсу, група ППМЗ-21-1 _____ Ю.О.Дармограй

Підпис

Ініціали, прізвище

Керівник доктор філософії, доцент

Науковий ступінь, вчене звання

_____ О.В.Петяк

Підпис

Ініціали, прізвище

Нормоконтролер

До захисту допускаю:

Зав. кафедри психології та педагогіки

доктор психологічних наук, професор

_____ Є. М. Потапчук

Підпис

Ініціали, прізвище

_____ 2022 р.

Хмельницький 2022

АНОТАЦІЯ

Тема кваліфікаційної роботи «ДИНАМІКА САМОЦІННОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ СТУДЕНТІВ»

Здобувач Дармограй Юрій Олександрович

Керівник Петяк Олена Віталіївна

Кваліфікаційна робота включає 85 сторінок, 5 таблиць, перелік джерел посилення складає 73 найменування.

Ключові слова: самосвідомість, самоцінність, особистість, спрямованість особистості, студентський вік.

Об'єктом дослідження є: показники самоцінності особистості студента.

Предметом дослідження є: особливості динаміки показників самоцінності в професійній підготовці.

За результатами дослідження розроблено рекомендації щодо перспектив розвитку самоцінності студентів у системі професійної підготовки.

Одержані результати можуть бути використанні в системі підготовки майбутніх фахівців психологічної сфери, зокрема, в дисциплінах «Психологія особистості», «Вікова психологія», при проведенні соціально-психологічної практики студентів.

Дипломник _____ Дармограй Ю.О.

Дата подання кваліфікаційної роботи до захисту _____ грудня 2022 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ВИТОКИ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ САМОЦІННОСТІ ОСОБИСТОСТІ.	10
1.1. Проблема якісного визначення особистості у філософсько-психологічних пошуках.	10
1.2. Ціннісний статус самосвідомості як особливого процесу людської психіки у психологічних дослідженнях	18
1.3. Самість як глибинна основа динамічної цілісності особистостісної самоцінності	27
1.4. Самоцінка як найважливішим аспектом взаємодії самопізнання і емоційно-ціннісного ставлення	39
Висновки до першого розділу	46
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОКАЗНИКІВ ТА ДИНАМІКИ САМОЦІННОСТІ СТУДЕНТІВ	49
2.1. Практичне значення самоцінності особистості у результативності професійної підготовки студентів	49
2.2 Самоцінність особистості та її ціннісна спрямованість у континуумі «Я — не Я»	56
2.3. Взаємозв'язок ціннісної спрямованості особистості у континуумі «Я - не Я»	61
Висновки до другого розділу	72
ВИСНОВКИ	74
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ	76
ДОДАТКИ	82

ВСТУП.

Актуальність теми дослідження. Сучасний етап розвитку цивілізації вимагає фахівців із широким гуманітарним мисленням, здатних будувати професійну діяльність за законами постіндустріального розвитку, які враховують органічний зв'язок між економічною продуктивністю та творчістю, з одного боку, та прагненням людини до особистої самореалізації – з іншого. Одним із актуальних напрямів сучасних досліджень є проблема підготовки кваліфікованого, професійно-мобільного спеціаліста відповідного рівня та профілю, конкурентоспроможного на ринку праці, що вільно володіє своєю професією та орієнтованого на суміжні сфери діяльності. Прогресивному суспільству потрібні сучасно освічені, моральні, заповзятливі люди, які можуть самостійно приймати рішення в ситуації вибору, здатні до співпраці, відрізняються конструктивністю, готові до міжкультурної взаємодії, мають почуття відповідальності і усвідомлюють власну самоцінність.

У сучасній психології існує ціла група узагальнених понять, за допомогою яких різні автори намагаються описати або пояснити різноманіття поведінки особистості в різних життєвих ситуаціях (самість, самосвідомість, Я-концепція, образ Я, самооцінка, самоактуалізація, самоповага, самоцінність та ін.). Однак, відмінність підходів до трактування цих понять, використання деяких із названих термінів як синонімів призводить до протиріч та плутанини. Ще більше труднощів пов'язано з прогнозуванням і поясненням поведінки особистості, якщо ситуації життя пов'язані з моральним вибором, який вона повинна зробити. Саме в цих випадках на передній план виходять ціннісні пріоритети особистості, у тому числі фундаментальні, пов'язані з вибором на користь «Я» або «не Я». Саме існування цих понять зумовлено наявністю в людини свідомості та

самосвідомості, тобто, усвідомленням своєї окремоті, незалежного існування від усього навколишнього і незалежного від нього значення самого себе для самого себе.

Обумовленість ціннісних пріоритетів людей культурними традиціями і стереотипами робить зазначену проблему ще більш неоднозначною. Відповідно до звичних штампам може скластися думка, що з типів ціннісної спрямованості («не Я») соціально бажаний, а інший («Я») - не бажаний. Для нашої суспільної свідомості історично притаманне приниження значення окремої особистості (якщо, звичайно, це — не особистість правителя, вождя), а всякі спроби говорити про цінність індивідуального «Я» наштовхуються на нерозуміння, незважаючи на пріоритетні, в даний час, освітні та виховні принципи та підходи (гуманізація освіти, особистісно-орієнтоване навчання, ціннісний підхід у вихованні), що відображають систему поглядів, згідно з якою людина (студент, школяр) зі своїми інтересами, схильностями, здібностями тощо. повинен сприйматися як найвища цінність.

Сьогодні загально визнано, що знання про структуру цінностей, ціннісні орієнтації та спрямованість особистості є основою для вирішення освітніх завдань і завдань, пов'язаних з формуванням самостійної, відповідальної та соціально-мобільної особистості, здатної до успішної соціалізації в суспільстві та активної адаптації на ринку праці. Розвинене позитивне почуття щодо власного «Я» як стійка особистісна риса є центральною ланкою внутрішнього психічного світу людини; воно лежить в основі єдності та цілісності його особистості, а також є ключовою ланкою у формуванні професійної самосвідомості особистості, визначає динаміку її розвитку, і безпосередньо пов'язане з процесами соціальної адаптації та самоактуалізації особистості. Тому дослідження в цій галузі є актуальними і затребуваними.

Феномен «Я» глибоко аналізувався вітчизняними та зарубіжними психологами та філософами. Не можна не відзначити, наприклад, роботи АА.

Камю, С. К'єркегора, М. Мамардашвілі, А. Маслоу, Ф. Ніцше, Г. Оллпорта, К. Роджерса, Ж-П. Сартра, З. Фрейда, А. Шопенгауера, М. Штірнера, Е. Еріксона та ін.

Проте, у численних теоретичних і емпіричних дослідженнях дуже рідко порушується питання «самоцінності» особистості, тобто, про її ціннісне ставлення до самої себе, яке може існувати тільки одночасно з ціннісним ставленням до всього, що не включається нею у своє «Я». Недостатня наукова опрацьованість цього питання, безпосередньо пов'язаного з прогнозуванням поведінки особистості в ситуаціях морального вибору та міжособистісної взаємодії, породжує наукову проблему: яка психологічна сутність ціннісної спрямованості особистості і як вона пов'язана з різними соціально-психологічними характеристиками особистості.

Тому темою наукового дослідження обрано «Динаміка самоцінності особистості в професійній підготовці студентів»

Об'єктом дослідження є: показники самоцінності особистості студента.

Предметом дослідження є: особливості динаміки показників самоцінності в професійній підготовці.

Метою дослідження є дослідження динаміки показників самоцінності студентів системі професійної підготовки.

Відповідно до мети дослідження були визначені наступні його **завдання:**

1.Висвітлити науково - теоретичні підходи до розуміння проблеми самоцінності особистості.

2.Проаналізувати зміст самосвідомості, феномен самоцінності у структурі людської психіки.

3.Провести емпіричні дослідження показників самоцінності студентів у освітній взаємодії.

4. Надати рекомендації щодо перспектив розвитку самоцінності студентів у системі професійної підготовки.

Практичне значення дослідження виявляється в можливості використанні матеріалів кваліфікаційного дослідження в системі підготовки майбутніх фахівців психологічної сфери, зокрема, в дисциплінах «Психологія особистості», «Вікова психологія», при проведенні соціально-психологічної практики студентів.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота проводилась на базі Хмельницького національного університету. В дослідженні взяли участь 96 студентів різних факультетів.

Апробація результатів дослідження відбувалась шляхом публікації статті на тему: «До проблеми дослідження відповідальності як механізму саморегуляції особистості» в збірнику матеріалів V Міжнародної науково-практичної конференції «Modern and global methods of the development of scientific thought; обговорення доповіді «Саморегуляція як здатність особистості до сталого функціонування в різних умовах життєдіяльності» на круглому столі АПНУ.

Структура роботи: робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, переліку джерел посилання (73 найменувань) та трьох додатків. Загальний обсяг дипломної роботи – 85 сторінок тексту (основна частина – 67 сторінок).

РОЗДІЛ 1. РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ВИТОКИ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ САМОЦІННОСТІ ОСОБИСТОСТІ.

1.1. Проблема якісного визначення особистості у філософсько-психологічних пошуках.

Самоцінність людини у філософсько-психологічних дослідженнях пов'язують із загальними ознаками належності суб'єкта до людського роду. До таких ознак відносяться, по-перше, біологічні характеристики (число хромосом, вага мозку, будова тіла та інші анатомо-фізіологічні та морфологічні характеристики); по-друге, психічні властивості (сприйняття, емоції, розумовий процес, воля та ін.); по-третє, соціальні властивості (знання, моральні якості, навички спілкування та діяльності та ін.). Ці різноманітні властивості, оскільки властиві вони лише людині, визначаються у філософії як антропоутворюючі властивості. Щоб унеможливити понятійні непорозуміння, уточнимо, що розуміється під антропоутворюючими властивостями (якостями). Антропоутворюючі властивості - це будь-які цілісні (тобто які стосуються загалом людини) чи аналітичні (характеризують різні прояви людини) характеристики людини.

Проблема цінності взаємозв'язку, взаємовпливу якостей людини набула своєрідного звучання у філософській антропології. І хоча предметна інтенція цієї галузі знання відрізняється тим, що вона займається вивченням не окремих аспектів чи властивостей людини, а, проголосивши людину вихідним пунктом і метою філософії (І. Кант), прагне осягнення загальної картини людини, говорити про створення цілісного якісного образу людини у філософській антропології ще рано, вже тому, що вона представлена сукупністю концепцій, що виникли в некласичній та посткласичній філософії в результаті так званого «антропологічного повороту» і прагнуть визначити

людину через пошук та констатацію тих ціннісних ознак, навколо яких концентруються усі прояви людського буття.

Все різноманіття антропоутворюючих якостей відповідно до цих теорій може бути класифіковано на три основні підсистеми: тілесно-фізіологічні якості (природно-біологічний рівень буття людини); психічні якості (духовний рівень буття); соціальні якості (соціальний рівень буття людини).

Природно-біологічні (тілесно-фізіологічні) властивості об'єктивні та матеріальні, вони виникають і існують у людині незалежно від її волі та бажання, передаються у спадок генетично та утворюють своєрідний матеріальний субстрат людини. Слід зазначити, що природно-біологічні ознаки мають не тільки суто природниче, а й філософське значення, і не тільки для обґрунтування ідеї про біологічну сутність людини в контексті соціобіології, але і для вирішення питання про специфічність людини, її унікальність та цінність. Однак, на відміну від природничих наук філософія не обмежується тілесними проявами людини, її суто організованими кордонами, а розглядає тіло як неподільну цілісність, абсолютно необхідну для того, щоб світ міг виразити себе через переживання, які є більшими, ніж будь-яке психологічне почуття. Ця здатність переживання суб'єктивного знання про повсякденне життєіснування людини позначається категорією «тілесність».

У розрізненні «тілесності» та «тіла» найбільш продуктивним підходом є підхід Е. Гуссерля, який у конституюванні поняття «тілесність» виділив чотири моменти: тіло як матеріальний об'єкт, тіло як живий організм, тіло як вираз і компонент сенсу, тіло як елемент об'єкта культури, відповідно до яких у рамках сучасного людинознавства виділяються природний, соціальний та культурний рівні буття людського тіла.

У межах цього підходу під «природним тілом» розуміється біологічне тіло індивіда, яке підпорядковується законам існування, функціонування, розвитку живого організму. Однак ця природна даність як така ще не робить

людину людиною. Умовність цього поняття стосовно тіла людини пов'язана з тим, що людина у всіх своїх проявах лише певною мірою може розглядатися як «чисто» природна істота, оскільки суспільне буття людини пронизує практично всі природно задані характеристики людського організму, як і онтогенезі, і у філогенезі. Наголошуючи на цьому, О. Леонтьєв вказує на те, що тіло дитини стає тілом людини тільки під впливом соціокультурних факторів. Для того, щоб стати людиною, дитині потрібно навчитися бути людиною, а це можливо лише у спілкуванні з людьми. Під впливом соціальних чинників людське тіло постає не просто як «природне», а «соціальне тіло».

«Соціальне тіло» є результатом взаємодії природного тіла (природно даного людського організму) із соціальним середовищем, включаючи її об'єктивні та спонтанні впливи, що стимулюють реактивні та адаптивні відповіді тіла, та цілеспрямовані соціальні впливи на тіло, пов'язані з його функціонуванням у соціальній системі, з його соціально-інструментальним використанням у тих чи іншого виду діяльності. Це дозволяє говорити не лише про зовнішнє, а й про внутрішнє розрізнення: на кшталт реакцій, потягів, здібності самоконтролю та самоврядування (тіло раба і пана, священика та воїна, землероба та поета). Результатом подібного культуроподібного формування та використання тілесного початку в людині з метою його пристосування для виконання тих чи інших суспільних функцій є так зване «культурне тіло», яке є своєрідним завершенням переходу від «безособових» природно-тілесних передумов до власне людського буття - тілесності, що не означає повного відриву людини з його природно-біологічних властивостей, від природи загалом.

Зв'язок природного і власне людського у сучасній філософії найбільш чітко позначений у філософсько-антропологічній концепції Е. Фромма. Людина, на його думку, у процесі еволюції втратила свою первісну батьківщину - природу. «Вона ніколи вже не зможе туди повернутися, не

зможе стати твариною... Людина «випала» з природи і все ж таки перебуває в ній. Вона частково ніби бог, частково – тварина».

Соціальні властивості виникають в людини як соціальної істоти, тобто соціальні властивості формуються і виявляються лише у прямому чи опосередкованому спілкуванні людей, тому способом їхнього існування (життя) є спілкування, яке розуміється як взаємодія людей.

Соціальні властивості людини - це властивості, які характеризують людину як індивіда, що живе в суспільстві і внаслідок цього набуває соціального зв'язку, що характеризують (що позначають) ставлення людини до іншої людини, соціальних груп і суспільства в цілому, а також ставлення до себе як соціальної одиниці.

Спілкування є необхідною умовою утвердження власної індивідуальності як основи самоцінності. У процесі спілкування людина дає іншим людям; оскільки соціальні властивості він може проявити лише стосовно «іншого», до «не-Я», тобто соціальність включає здатність жити в суспільстві, акумулювати норми і цінності суспільства, націленість людини зовні, на інших людей, а не на себе. Водночас спілкування передбачає особисту активність, власну точку зору. У цій діалектиці процесів спілкування та відокремлення і формується самоцінність людини.

Наголошуючи на цій нерозривності зв'язку людини і суспільства, В. Барулін вводить поняття «соціальної іманентності людини», суть якої полягає в тому, що людина живе і діє в просторі наявного суспільства та його якості служать втіленню імпульсів, тенденцій наявного суспільного буття. При цьому під словом «жити» він має на увазі два сенси: вижити як біологічна істота і формуватися і розвиватися як духовна істота, тобто істота, яка має людську психіку. Поза спілкуванням неможлива ніяка діяльність людей, у процесі якої відбувається добудова природно-біологічної та психічної соціальної підсистем.

Наведені вище міркування, таким чином, дозволяють підтвердити відому умовність поділу людських якостей, обумовлену тим, що виділені підсистеми не можуть бути жорстко відокремлені, оскільки вони включаються тією чи іншою мірою один в одного. Однак сама наявність традиційно сформованих пізнавальних «розсічень» людини у відповідних наукових дисциплінах з їх специфічними методами і понятійним апаратом призвела до відповідних розтинів людини і в контексті філософського розуміння людини, в якому все різноманіття людських якостей зводиться до абсолютизації якогось одного при цьому всі інші якості або ігноруються, або оголошуються другорядними, несуттєвими.

Сутністю людини, системоутворюючим центром всіх проявів її буття, оголошується свідомість, душа (духовність), наявність якої відрізняє людину від тварин, підносить її над природою. Ця версія спочатку формується в античній філософії у філософських концепціях Платона і Аристотеля, які стверджували, що тіло людини минує, а душа (у Аристотеля - розумна душа) існує вічно. В акцентованому вигляді основна ідея цієї моделі людини знаходить вираз у М. Бердяєва, який стверджував, що глибинне «я» людини пов'язане з духовністю, що найбільш значне в людині йде зовсім не від соціальних впливів, не від соціального середовища, йде зсередини, а не ззовні. І в цьому сенсі дух є синтезуючий початок, який підтримує єдність особистості. У цьому духовна сутність може ототожнюватися з розумом, мисленням чи з самосвідомістю людини .

Прихильники соціологічної версії вважають, що людина, будучи природною істотою, може стати людиною лише у спілкуванні з іншими людьми, тому ціннісна сутність людини суто соціальна, оскільки людина є те, що робить із неї суспільство. У найбільш завершеному вигляді ця версія реалізувалася в марксизмі.

У контексті антропобіологічної версії людина пояснюється як суто природна істота, як тварина «обдарована розумом») і здатна від природи до

будь-якого вчення і має помічником у всьому руки, розум і розумову гнучкість (Демокрит). Сутнісна цінність людини, включаючи її психічні та духовні особливості, є не що інше, як сума її природних здібностей та пристосувальних рефлексів, не що інше, як вияв природних чуттєвих відчуттів, інстинктів, потягів.

Представники екзистенціалізму, критикуючи прагнення філософії (особливо філософії після Декарта) звести сутність людини до інтелектуальної діяльності, в якій людина фігурувала як якийсь розум, що реєструє чуттєві дані і породжує пропозиції, уявні міркування, виокремлюють людину з об'єктивно-предметної організації соціального буття та розглядають як основу людської цілісності. Справжньої цілісності в екзистенціалізмі має ірраціональна людина, яка переживає екзистенційні стани, тобто стану конкретного буття. Екзистенційна версія людини реалізує певну методологічну ідею - людина розглядається у конкретній єдності її буття та психічного переживання цього буття. Проте ця конкретність руйнує цілісність людини, оскільки вона виявляється ізольованою від соціальних зв'язків, зануреною у свої індивідуальні переживання.

Велике поширення набула культурологічна версія (Е. Кассіер, К. Леві-Стросс, М. Фуко та ін) пояснення самоцінності людини. Основну увагу прихильники даної версії приділяють дослідженню особливого світу, який створює людина - світу символів, який підносить людину над фізичним світом і виступає посередником не тільки в розумінні, але і в пристосуванні до навколишнього світу.

Враховуючи складну природу людини, а також наявність різноманітних підходів до виділення сутнісної основи у визначенні людини нам є найбільш методологічно виправданим підхід, зроблений французьким філософом Полем Рікером. На його думку, у ролі домінантного ядра, навколо якого концентруються усі прояви людського буття, може виступати лише саме людське «Я».

Плідність запропонованого П. Рікером підходу до дослідження людини полягає в прагненні об'єднати результати, досягнуті в дослідженні людини аналітичною філософією, феноменологією, герменевтикою, персоналізмом на основі семантичних суджень про людину як тіло (об'єктивне існування особистості), як інтенціональний цінний та морально відповідальний суб'єкт.

Використання цього підходу дозволяє зробити ряд висновків, мають принципове значення для осмислення самоцінності як якісного параметру людини. По-перше, природно-біологічні, психічні та соціальні властивості, що розглядаються в рамках філософського дискурсу, інтегруються в цілісній визначеності людини в такі нові сутності як «тілесність», «соціальність» та «духовність», які, хоч і можуть досліджуватися як окремі сутності людини, в той же час характеризуються тим, що кожна з них є умовою іншої та обумовлена нею. Так тілесність включає своє визначення морфологічні ознаки людини і становить біологічну основу соціальної та психічної діяльності, що сприяє виникненню соціальності та духовності.

Соціальність, що розглядається як здатність людини взаємодіяти з іншими людьми, сприймати створені суспільством норми та традиції та керуватися ними у своїй поведінці, діяльності, спілкуванні, коригує природно задані характеристики людського організму та організує психічні властивості людини.

Духовність, своєю чергою, обумовлена як сукупність психічних властивостей, що у процесі соціального життя, впливає і тілесність, і соціальність, тобто породжує собою всю соціальну реальність.

Виходячи з цього, кожна людська якість у контексті філософського дослідження є сукупним результатом його різноманітних «галузевих» властивостей (якостей) у їх розвитку та взаємодії. Іншими словами, кожна якість містить у собі в згорнутому вигляді всю сукупність властивостей, тотожних цілісному людському буттю. І в цьому сенсі самоцінність може

бути представлена як інтегративна специфічна цілісність фізичного та духовного, природного та соціального, спадкового та прижиттєво набутого.

Своєрідним виразом подібного розуміння є поняття «гештальт людини», в якому поєднані генетичний аспект, що показує включеність людини в природний світ; субстанціальний аспект, що відбиває сутнісне домінування духовності людини; соціальний аспект, що фіксує цілісність людини у його життєдіяльності, де ціле панує над своїми частинами та передує їм. Ця модель цікава і тим, що містить у собі інтенцію можливість подальшого розвитку основних інтегральних якостей. Щодо якості інтелігентності це означає, що, по-перше, дана якість може бути представлена як інтегральний результат взаємодії біологічних, психічних, духовних та соціальних якостей, що «знімає» їх у своєму існуванні та змісті, тобто як своєрідна інтеграція основних якостей людини.

По-друге, якості включають наявність (або відсутність) як вихідних, властивих людині від народження, здібностей і характеристик, так і набутих у процесі її розвитку, що передбачає розгляд якостей людини як складної діалектичної єдності суб'єктивного і об'єктивного, що взаємно передбачають і опосередковують одне одного.

Носієм якостей виступає конкретна людина, і в цьому сенсі якості є сукупністю суб'єктивних сил і здібностей. Більше того, людина сама визначає набір тих якостей, якими хоче володіти, і формулює своє прагнення в якомусь ідеалі, що реалізується як зовні (у конкретних способах поведінки, діяльності, спілкування), так і всередині себе (у процесах власного переосмислення). Ця вибірковість є ніщо інше, як прояв індивідуальності людського духу, основу якого становлять не тільки загальнородові, але, перш за все, неповторно індивідуальні риси внутрішньої суб'єктивної реальності людини, що відображають реальність її індивідуального буття у всьому багатстві та взаємозв'язку його проявів.

Водночас людина спочатку «вписана» у світ об'єктивних реальностей, яким детермінується і з яким поєднується внутрішня суб'єктивна реальність кожного конкретного індивіда. Цей об'єктивний світ є результатом предметно-практичної діяльності попередніх поколінь, а також продуктом творчої діяльності інших людей, через що світ є сферою необхідності.

Не маючи фіксованого становища в цьому світі необхідності, людина змушена постійно пристосовуватися до середовища, переходити з однієї його сфери в іншу, але найголовніше, завдяки своїй діяльності, вона може стати над середовищем, і тим самим не просто жити, а здійснювати життя. Це означає, що вона може змінювати ситуації об'єктивної реальності відповідно до своїх потреб, цілей, ідей та інтересів, включаючи можливість виходу за межі наявного буття, чи то буття окремої людини чи буття всього людства. Невипадково діяльність сприймається як головне визначення самої людини, як вираження її самоцінної сутності.

1.2. Ціннісний статус самосвідомості як особливого процесу людської психіки у психологічних дослідженнях

Психологічний зміст понять «самоцінність» і «ціннісна спрямованість особистості, що є центральними для даного дослідження, на наш погляд, обумовлено існуванням філософської та загальнопсихологічної проблеми «Я» і безпосередньо пов'язаних з нею феноменів свідомості та самосвідомості особистості. Будучи основним структурним компонентом і «ядром» особистості, самосвідомість надає регулюючий вплив попри всі сторони життєдіяльності людини. І саме тому ця проблема завжди була і залишається у центрі уваги психологів.

Наявність свідомості відрізняє людину від інших живих істот. Найважливішим проявом свідомості кожної людини як своєрідного

відображення особливої реальності є самосвідомість. Це виділення людиною себе з навколишнього світу, протиставлення себе (свого «Я») всьому іншому («не-Я»), усвідомлення себе, своїх цілей, дій, переживань, власного внутрішнього світу.

Самосвідомість особистості являє собою сукупність психічних процесів, за допомогою яких особистість виділяє себе з навколишнього світу, виявляє власну сутність, змінює своє ставлення до минулого, сьогодення та майбутнього. Самосвідомість дозволяє людині, пізнаючи і переживаючи свій внутрішній світ, відбивати його і певним чином ставитися до себе [113, С. 356,357,373].

Проблема самосвідомості надзвичайно складна та багатогранна. Вона, як і проблема свідомості, є комплексної: тут взаємодіють філософія, соціологія, психологія. Філософський аналіз самосвідомості пов'язаний з виявленням його гносеологічної сутності, з'ясуванням його співвідношення з об'єктивним буттям особистості та безпосереднім визначенням проблеми «Я». У сучасній філософії «Я» — це теоретичне поняття: термін, що позначає певний гіпотетичний об'єкт, що існує у світі дійсності, але не доступний спостереженню традиційними природничо-науковими методами, подібно до інших об'єктів. Поняття «Я», як правило, використовується філософами, по-перше, для позначення діючого агента, по-друге, для фіксації центру ініціативи або сутності особистості, джерела її активної діяльності, по-третє, для фіксації ментальної репрезентації особистості, її самосвідомості, її уявлення себе [104, С.1046-1058].

З філософським аспектом проблеми нерозривно пов'язаний психологічний погляд на самосвідомість. У цьому випадку воно розуміється як особливий процес людської психіки, що зумовлює саморегуляцію поведінки та діяльності особистості на основі самопізнання та емоційно-ціннісного ставлення до себе. Але на відміну від філософських теорій, що претендують на розкриття «істинної природи» і «сутності «Я»» в цілому,

психологія намагається розчленувати цю проблему на складові, які могли б стати предметом експериментальних досліджень.

Таким чином, наявність у людини самосвідомості визначає саме існування «Я», саме з цих позицій коротко зупинимося на огляді існуючих поглядів на проблему самосвідомості.

У світлі античних філософських дискусій самосвідомість означало самопізнання (Аристотель, Платон Сократ). У середні віки філософи розглядали самосвідомість, як осмислення процесу морально-релігійного самовизначення особистості. Філософські уявлення про сутність, походження та зміст самосвідомості вперше були систематизовані О. Спіркіним. Він дав цьому феномену наступне визначення: «самосвідомість - це усвідомлення та оцінка людиною своїх дій та їх результатів, думок, почуттів, моральної подоби та інтересів, ідеалів і мотивів поведінки, цілісна оцінка самого себе і свого місця у житті. Самосвідомість - конституююча ознака особистості, що формується разом із становленням останньої»[107, С. 175]. Основним значенням самосвідомості, на думку О. Спіркіна, слід вважати «просто свідомість нашого готівкового буття, свідомість власного існування, свідомість самого себе, або свого «Я».

Пік вивчення проблеми самосвідомості у психології припав на ХХ століття. Цій проблемі присвячено величезну кількість теоретичного та емпіричного матеріалу, як у вітчизняній, так і в зарубіжній психології. Серед зарубіжних психологів найбільший внесок у розвиток цієї тематики зробили У. Джеймс, К. Роджерс, З. Фрейд, Е. Еріксон та ін [27; 87; 116; 129]. Американські психологи біхевіористського напрямку, зокрема, Д. Вотсон, Д. Хебб та ін. заперечували свідомість (самосвідомість) як предмет наукового дослідження.

З. Фрейд розглядав самосвідомість як структуру, що є єдністю трьох систем: «Воно» - несвідома система, що представляє собою бажання, сліпі ірраціональні потяги; «Над-Я» - система, змістом якої є моральні норми,

цінності, правила, традиції; «Я» - система, що регулює процес свідомої адаптації, яка врівноважує глибинні неусвідомлювані потяги та вимоги суспільства. У концепції З. Фрейда «Я» свідомість, самосвідомість - явища однозначні, і розглядаються у відриві від об'єктивних умов і причин, що їх породжують. Як визначальних чинників розвитку самосвідомості З. Фрейд виділяє вроджені біологічні інстинкти, несвідомі сили, таким чином, перебільшуючи роль несвідомого і недооцінюючи значення суспільно-історичних умов буття людини та її практичної діяльності [116].

Однією з перших спроб виділити роль і значення соціального фактора в усвідомленні особистістю самого себе належать У. Джемсу. Він розмежовує «пізнає Я» і «емпіричне Я». Емпіричне «Я» - це те, що людина може назвати своїм: власне тіло, психічні сили, одяг, будинок, сім'ю тощо. Його Джемс поділяє на матеріальне «Я» - тіло, одяг і т.д., соціальне «Я» - відношення інших до індивіда, особливо відношення значимих інших, духовне «Я» - духовні здібності індивіда та свідомості. Головними компонентами самосвідомості в У.Джемса є соціальне та духовне «Я». Матеріальне "Я" знаходиться на найнижчому рівні ієрархії. Однак соціальні та індивідуально-природні компоненти «Я» залишаються у схемі Джемса порядними. Тим часом усвідомлення індивідуально-природних якостей також має соціальні передумови [29].

Джордж Герберт Мід - родоначальник інтеракціоністської орієнтації в соціології та соціальної психології досліджував формування людського «Я» у процесі реальної взаємодії індивіда з іншими людьми в рамках певних соціальних груп. Мід стверджує, що самосвідомість - це процес, в основі якого лежить практична взаємодія індивіда з іншими людьми. У його концепції «Я» постає як похідне від групового «Ми», яке воно опосередковано включає в себе, причому зміст «Я» обумовлено вже не думками інших людей, а реальними взаєминами з ними, їхньою спільною діяльністю. Крім індивідуальних «значних людей» проявляється

узагальнений, «генералізований інший» яким може бути не тільки сім'я або ігрова група, а й суспільство в цілому [146].

Інший підхід до розгляду самосвідомості характерний представників гуманістичного напрями у психології. К. Роджерс, говорячи про самосвідомості, оперує поняттям Я-концепція, яка, на його думку, складається з уявлень індивіда про власні характеристики і здібності, можливості його взаємодії з іншими людьми і з навколишнім світом, з уявлень про цілі або ідеях, які можуть мати позитивну чи негативну спрямованість. Я-концепція за К. Роджерсом включає не лише наше сприйняття того, які ми є, але також і те, якими, як ми вважаємо, ми повинні бути або хотіли б бути. І тоді, за думкою автора, самосвідомість постає з погляду розвитку в індивіда позитивного самосприйняття. Для будь-якої людини важливо, щоб її любили та приймали інші. На думку Роджерса, людям необхідно позитивно розглядати себе, що співвідноситься із задоволенням при схваленні та незадоволенням при несхваленні себе. Він вважає, що оцінка індивіда іншими людьми сприяє розвитку позитивного або негативного образу себе. Таким чином, процес формування самосвідомості протікає в ході взаємодії індивіда з навколишнім середовищем, головним чином, із соціальною [87].

Працюючи в рамках гуманістичної психології Р. Бернс запропонував більш диференційовану структуру «Я-концепції», яку він розглядає у вигляді установок, спрямованих «на себе» (образ «Я», самооцінка, поведінкова складова). Самосвідомість, у межах цієї структури, є настановне освіту, що з трьох компонентів: когнітивного, афективного, поведінкового [11].

Проблему людської самосвідомості та її зв'язку з поведінкою розробляли такі психологи, як Б. Ананьєв, О. Бодальов, Л. Божович, Л. Виготський, І. Кон, С. Рубінштейн, В. Столін. та ін [5; 13; 14; 21; 43; 44; 90; 109; 121]. В своїх роботах вони спробували довести, що свідомість і самосвідомість перебувають у нерозривній єдності: подібно до свідомості,

що є результатом загальної діяльності особистості, результатом пізнання нею навколишнього насправді, самосвідомість - також продукт життєдіяльності реального пізнаючого і самопізнаючого суб'єкта. Чим багатша структура життєдіяльності індивіда, чим ширше коло його соціального приладдя, тим паче складним і диференційованим буде його самосвідомість. В якості визначальних факторів розвитку самосвідомості у вітчизняній психології розглядаються практична діяльність людини та її взаємодію з оточуючими людьми, за допомогою яких він засвоює накопичений людством громадський досвід.

Для Л. Виготського самосвідомість є соціальна свідомість, перенесена всередину. З позицій його культурно-історичної концепції структура, тип і характеру розвитку самосвідомості розкриваються в аспекті впливу соціального середовища. Згідно з його поглядами, самосвідомість як самопізнання пов'язано з когнітивним розвитком. Л. Виготський показує, що причиною появи самосвідомості, як вищого етапу у розвитку свідомості, виступає становлення процесів відокремлення себе і світу, поділу зовнішньої та внутрішньої реальності. Виникнення самосвідомості створює можливість саморозвитку (свідомого осмисленого управління власним розвитком), «самооформлення» особистості. [24]. Л. Виготський вважав: «те саме, що зазвичай називають особистістю, є ні чим іншим, як самосвідомістю людини,... нова поведінка людини стає власною поведінкою, коли людина сама усвідомлює себе як відому єдність» [21, С. 213].

С. Рубінштейн зазначав, що одне з найважливіших, завершальних питань, які постають у плані психологічного вивчення особистості, це питання про її самосвідомість, про особистість як «Я», яка як суб'єкт свідомо привласнює собі все, що робить людина, відносить до себе всі вихідні від нього справи і вчинки і свідомо бере на себе за них відповідальність як їхній автор і творець [90]. На його думку, «самосвідомість - це не усвідомлення свідомості, а усвідомлення самого себе як істоти, яка усвідомлює світ і

змінює його, як суб'єкта, дійової особи в процесі його діяльності - практичної та теоретичної, - суб'єкта діяльності усвідомлення в тому числі» [90, С.332].

Як джерела та рушійні сили розвитку самосвідомості С. Рубінштейн визначав самостійність індивіда, яка виявляється у зміні його взаємин з оточуючими людьми. Самосвідомість - не початкова даність властива людині, а продукт розвитку. І розвивається вона у кілька етапів. Перший пов'язаний з оволодінням власним тілом, з виникненням довільних рухів, другий - з виникненням зачатків самостійності щодо інших людей, виділенням себе з оточуючих. Ці відносини, інтеріорізуючись у зовнішній план особистості, набувають певного ступеня стійкості норми спілкування [91].

Велике значення проблемі самосвідомості та її психологічного вивчення надавав О. Леонт'єв. Він виділяв її як проблему «високого життєвого значення, що вінчає психологію особистості», і розцінював її в цілому як невирішену, «вислизає від науково-психологічного аналізу». [55, С. 291,293].

Важливе місце проблема самосвідомості посідає і роботах сучасних психологів. І.Чеснокова представляє самосвідомість як складний психічний процес, сутність якого полягає у сприйнятті особистістю численних «образів» самої себе в різних ситуаціях діяльності та поведінки та у поєднанні цих образів у єдину цілісну освіту — уявлення, а потім і поняття свого власного «Я ». Функція самосвідомості полягає в інтеграції досвіду особистості, який надалі включається в регуляцію різних форм діяльності та поведінки. Структура самосвідомості представлена в неї трьома взаємопов'язаними компонентами: пізнавальним (самопізнання), емоційно-ціннісним (самовідношення) та дієво-вольовим (саморегуляція).

На думку І. Чеснокової, існують два рівні самосвідомості. У першому рівні відбувається зіставлення «Я - Інший», тобто. в процесі самосприйняття і самоспостереження людина спочатку сприймає деяку якість в іншій людині,

після чого переносить цю якість на себе. З другого краю рівні співвідношення знання себе відбувається у межах відносин «Я — Я». Людина застосовує вже тією чи іншою мірою сформовані знання про себе, отримані нею з попереднього життєвого досвіду. Самоаналіз і самоосмислення виступають як специфічний внутрішній прийом самопізнання. На другому рівні людина співвідносить свою поведінку з мотивацією, що реалізується. Самі мотиви людина оцінює з погляду суспільних та внутрішніх вимог, потреб. Результатом такого розвитку самосвідомості є формування життєвих планів та цілей. При цьому процес накопичення знань про себе не призводить до кінцевого, абсолютного знання, але робить знання дедалі адекватнішим [121].

В. Столін розглядає самосвідомість як сенс «Я», який породжує ставлення суб'єкта до своїх власних якостей та особливостей, і які сприяють або перешкоджають досягненню ним своїх цілей та мотивів діяльності. Як фактори, що впливають на розвиток самосвідомості індивіда, він виділяє три рівні розвитку самосвідомості, а саме: організмичний, індивідуальний і особистісний, - які відповідають рівням активності людини як організму, індивіда та особистості. На кожному з цих рівнів самосвідомість виступає як механізм зворотного зв'язку, що інтегрує активність суб'єкта, що регулює його діяльність. До кожного рівня В. Столін виділив особливі складові одиниці: першого рівня така одиниця має сенсорно-перцептивну природу. А результатом зворотний зв'язок є самопочуття людини. Як основи індивідного і особистісного рівнів розвитку самосвідомості їм виділено одиниця, звана «сенс Я». У структурі свідомості особистісний сенс вступає в нові зв'язки і виявляється в емоційних, чуттєвих переживань. У самосвідомості особистісний сенс оформляється в певних значеннях - когнітивний та емоційний аспекти. Розглядаючи найвищий рівень розвитку самосвідомості, В. Столін спирається на поняття «вчинок», через який особистість переходить до самоосмислення.

На думку А. Чернишова самосвідомість найбільш інтегральна характеристика особистості, що описує її цілісність і визначає зміст і динаміку особистісної активності. Автор вважає, що процес самосвідомості виступає основою всіх життєвих проявів людини: ігри, спілкування, вчення, праці, звернення до минулого і майбутнього [123].

З вітчизняною традицією вивчення самосвідомості особистості тісно перекликається активно розвивається в останні 20 років суб'єктний підхід [1; 19; 36; 102 та ін]. Відповідно до нього самосвідомість є психічний феномен, що дозволяє здійснювати поділ об'єкта і суб'єкта. Зокрема, самосвідомістю у вузькому значенні цього терміну І. Кон називає такий психічний стан, як у фокусі уваги суб'єкта перебуває його внутрішній світ. А в ширшому сенсі, на його думку, сукупність психічних процесів, за допомогою яких індивід усвідомлює себе як суб'єкт діяльності, називається самосвідомістю, а його уявлення про себе складаються в певний «образ Я» [43]. К. Абульханова-Славська зазначає: «Свідомість - властивість особистості як суб'єкта життя, - насамперед, проявляється у її самосвідомості: в усвідомленні себе як суб'єкта» [1, С.23].

Розглянувши існуючі погляди вчених щодо проблем самосвідомості слід зазначити, що самосвідомість є складне психічне освіту, що дозволяє людині як відбивати зовнішній світ, але, виділивши себе у цьому світі, пізнавати свій внутрішній світ, переживати його й певним чином ставитися себе. У психічному житті особистості, в її структурі, самосвідомість поряд зі свідомістю є центральним утворюючим, необхідною умовою цілісності і спадкоємності формування внутрішнього світу особистості. Головною функцією самосвідомості виступає можливість зробити доступним для людини її власні мотиви і результати її вчинків, а також дати їй можливість зрозуміти, якою вона є насправді, оцінити себе. Що ж до «Я» людини, воно розуміється як прояв самосвідомості, як продукт виділення людиною себе з навколишнього світу і протиставлення

Таким чином, самосвідомість дозволяє індивіду виділити себе для самого себе, усвідомити себе як суб'єкт діяльності. Це виокремлення себе (власного «Я») і протиставлення себе всьому іншому дозволяє людині усвідомити свої потреби, цілі, цінності, а значить, робить доступним і розуміння власного значення для себе і оточуючих. Це усвідомлення окремоті, незалежного існування від усього навколишнього та незалежного від нього значення самого себе призводить до виникнення та існування для людини понять «Я» та «не Я».

1.3. Самість як глибинна основа динамічної цілісності особистостісної самоцінності

Однією з найсерйозніших проблем, що виникли при вивченні та осмисленні сутності самосвідомості, була проблема так званого «гомункулуса» - маленької істоти, яка «сидить» у самому центрі самосвідомості і веде постійне спостереження за самим суб'єктом і проявами його свідомості. Дійсно, як тільки ми намагаємося зрозуміти і пояснити рефлексивні процеси самосвідомості, нам доводиться (хоча б штучно) розчленовувати самосвідомість, виділяючи в ньому те, що спостерігає та оцінює, і те, що спостерігається та оцінюється. Неважко бачити, що тут знову, але вже на іншому, внутрішньо психічному рівні виникає проблема співвідношення суб'єкта та об'єкта.

Ця проблема здатна перетворитися на «погану нескінченність», якщо не знайти їй прийняттого рішення. Оскільки ідея «гомункулуса» очевидно помилкова і не витримує жодної критики з точки зору нейрофізіології, ще в першій чверті ХХ ст. почало використовуватися поняття «самість», що одержало підтримку і у фрейдистів, і у представників інших напрямів психології, а також у різних школах філософії.

Воно заслуговує на те, щоб у рамках нашого дослідження звернути на нього особливу увагу. У різних мовних середовищах та наукових школах воно несе різне смислове навантаження. Існує кілька основних підходів у визначенні даного поняття зарубіжними та вітчизняними психологами та філософами.

В даний час термін «самість» використовується в психологічній літературі не тільки в тому значенні, яке йому було спочатку надано філософами, але і для перекладу англійського терміна «self» і німецького «selbst», що зустрічається в працях багатьох видатних психологів, що використовували цей термін у різних контекстах та значеннях.

У філософії П. Флоренського та О. Лосева Самість - це «іскра божа» в людині, центр духу, джерело свідомої, цілеспрямованої активності, діяльності Людини [37; 61]. С. Франк пише: «Особистість є сама, як вона стоїть перед лицем вищих, духовних, об'єктивно-значущих сил і водночас пройнята ними і їх представляє, - початок надприродного, надприродного буття, як воно виявляється в самому безпосередньому самобутті» [115, С.408-409].

Класик американської філософії та психології У. Джемс ототожнює «самість» з самим поняттям «Я» і визначає її, як сталість особистості, яке кожен з нас виявляє щоразу, коли прокидається. У різних випадках він використовує і те, й інше поняття [28; 29]. Наприклад, виділяючи основні компоненти «емпіричного Я» (матеріальний, соціальний, духовний), він розглядає їх одночасно як три рівні самості, При цьому У. Джемс не проводячи при цьому чітких меж між ними. Ці рівні характеризуються ним так:

1) Матеріальний - «У найширшому сенсі самість людини - це все, що вона може назвати своїм, не тільки власне тіло і психічні здібності, але і одяг, будинок, книги, дружину і дітей, своїх предків та друзів, свою репутацію та роботу, землі та коней, яхту та рахунок у банку. Всі ці речі приносять їй

подібні емоції. Якщо все це збільшується, росте і процвітає, людина відчуває себе задоволеною і навіть радісною, радісною. Якщо все це занепадає і зменшується, - вона засмучується і відчуває себе пригніченою, - не обов'язково однаково по відношенню до кожної речі, але є схожим щодо всього цього »[Цит. за 118, С. 210].

2) Соціальний – «це те визнання, яке людина отримує від оточуючих» [там же, С. 210]. За змістом сказаного, це - будь-яка роль (ролі), яку свідомо чи мимоволі приймає людина у соціальних взаємодіях.

3) Духовна самість - це вже внутрішньо суб'єктивне буття людини. Це активний елемент у свідомості: «Це вмістилище інтересу — не приємне чи болюче, не задоволення чи біль як такі, а то в нас, до чого звертаються задоволення чи біль, приємне та болюче. Це джерело зусилля і уваги, місце, звідки виходять рішення волі» [там же, С. 211].

Засновник інтеракціонізму та рольової теорії американський соціолог Дж. Мід у своїй концепції розвитку «Я» використовує поняття «самість» для позначення тимчасової характеристики емпіричної взаємодії організму з навколишнім середовищем. У ході цієї взаємодії і виникає таке функціональне психічне освіту, як самість. У його основі лежить активний початок, безумовно, властивий людському організму. Здатність нашого організму грати ролі інших є умовою виникнення самості. Виконання чужих ролей впливає і на наші власні дії. Коли організм функціонує відповідно до вимогами власної ролі аналогічно діям в рамках ролі іншого, він стає самою. Поступово з паралельних, успішно виконуваних ролей, складається образ «узагальненого іншого», роль якого також може бути присвоєна поряд з вже існуючими. Саме реакція організму з цього узагальнену роль і характеризує його особисту самість [46; 47]

Г. С. Салліван зазначає, що «самість» - це деякий поточний, досягнутий навчанням результат, що характеризується освоєним репертуаром рольової поведінки та мовленнєвих практик. Це результат переживання виховного

процесу, заснований на нашій здатності грати ролі інших. Самість - це система, спрямована на реалізацію концепту "Я - хороший" і отримання у зв'язку з цим задоволення при мінімізації тривоги.

Система самості, сутнісно, є функціональною системою і може трансформуватися під впливом досвіду [93].

Р. Скіннер не проти визначення самості як суми патернів поведінки. Однак, керуючись «принципом Бору» - «існуючим ми маємо право вважати лише те, що спостерігаємо або може бути зроблено таким», Скіннер вважає «науковішим» говорити про «патерни поведінки»: «Самість, особистість, свобода, творчість - це лише пояснювальні фікції, що використовуються в тих випадках, коли немає раціонального, позитивного пояснення поведінки, або невідома структура підкріплення цієї поведінки» [15, С. 19].

К. Юнг розглядав «самість» як первинний образ, архетип, - комплекс, що існує в колективному несвідомому. У його теорії Самість — це архетип цілісності, символ повноти людського потенціалу та єдності особистості. По Юнгу самість займає центральне місце у управлінні психічним життям і є вищою владою у долі індивіда. У його розумінні, розвиток самості – це головна мета людського життя. Архетип самості не реалізується до кінця, доки настане інтеграція і гармонія всіх аспектів душі: і свідомих і несвідомих. Становлення самості відбувається у процесі індивідуалізації — такого психічного розвитку, що реалізується лише у другій половині життя: «полудень життя наша дивовижна людська природа здійснює перехід із першої половини життя на другу. Від стану, в якому людина є лише знаряддям інстинктивної природи до іншого стану, де він не є чийсь знаряддям, але стає самим собою: відбувається перетворення природи - в культуру, інстинкту - в дух» [130, С. 183]. Цей другий період життя Юнг назвав індивідуалізацією та описав як процес набуття особистістю Себе, своєї унікальності. На його думку, даний процес здійснюється цілком у внутрішньому світі людини, в результаті чого відбувається проникнення в

глибини особистої та колективного несвідомого, витяг на поверхню психічного життя та її інтеграція з усвідомлюваним досвідом.

К. Ясперс, як представник екзистенційного напрямку, є противником абсолютизації будь-яких концепцій «Я», оскільки, на його думку, вони не зачіпають найглибшого ядра людської особистості, а саме екзистенції. За його визначенням, екзистенція це те, що ніколи не може стати об'єктом, а тому не є предметом наукового пізнання і не може бути знайдено в предметному світі. Виявляється вона лише через свободу, в якій корениться буття самоті (selbst) найпотемніше ядро людини. У його поглядах, головною метою процесу природного саморозвитку індивіда є здобуття ним свободи [16, С. 40-41].

Для позначення всіх аспектів самоті, які ми відчуваємо як стани, пов'язані з «Я», Г. Оллпорт використовує термін «пропріум» або власне (proprium). На його думку, ми безпосередньо усвідомлюємо про-пріум [75, С. 254-255]. А сам він є тим, що об'єднує, організує всі установки, мотиви, оцінки, схильності тощо. індивіда в щось ціле. Важливо додати, що це «щось» розумілося їм як постійно розвивається, що прагне зростання. У концепції Г. Оллпорта «пропріум» є ядром особистості, але саме має досить складну структуру і включає сім різних аспектів: відчуття тіла, самоідентичність, самоповагу, розширення пропріуму, образ себе, здатність до раціонального вирішення проблем, пропріативне прагнення.

Представник прикладної гештальт-психології Ф. Перлз у поняття самоті не включав нічого, крім повсякденних, звичайних проявів того, що ми є. «Самість означає в гештальт-терапії просто і тільки тебе самого, - на краще або на гірше, в хворобі і в здоров'ї, - і нічого більше» [79, С. 180-181]. І «самість» і «Я», за Перлзом, - це не те, що можна статистично об'єктивувати, а просто символи для функції ототожнення. [80].

Поняття «самість» тотожне поняттю «Я» було покладено в основу теорії К. Роджерса [87]. Він, розвиваючи та переробляючи ідеї гештальт-

психології, вважав, що люди використовують свій досвід, своє життя для визначення себе. На думку К. Роджерса, кожна людина має якесь індивідуальне і неповторне «поле досвіду». Це «поле» включає події, сприйняття, відчуття, які навіть не усвідомлюються людиною. У цьому ж «полі» знаходиться і самість, яка не є стійкою сутністю, а розуміється як «організований і зв'язковий гештальт, який постійно перебуває в процесі формування в міру зміни ситуації, шляхом безперервного процесу усвідомлення» [цит. 120, С. 281].

У розумінні проблеми «Я» вітчизняні психологи дотримувалися думки про її соціальну природу. Л. Виготський не використав це поняття, а С. Рубінштейн, по суті, ототожнював їх і визнавав, що «самість» включає соціальні компоненти, джерелом яких є його взаємодія з іншими людьми [90].

Б. Ананьєв так само, як Л. Виготський, не використав поняття «самість», але він цікавився тими ж явищами і процесами, які описував К. Юнг. Аналізуючи проблему цілісності особистості, Б.Г. Ананьєв дійшов висновку у тому, що найважливішим властивістю індивідуальності, виступає інтегративність. Вона забезпечує синтез та гармонізацію характеристик людини як індивіда, особистості та суб'єкта діяльності. Але одного цього процесу для прояву індивідуальності недостатньо. Необхідні множинні новоутворення у просторі особистості та суб'єкта діяльності. Виникла в такий спосіб індивідуальність має, відповідно до Б. Ананьєву, особливою організацією. Центральну її область займає внутрішній світ, який включає «Я» людини, її світогляд, ціннісні орієнтації тощо. [6]. Таким чином, «Я» у нього і є те, що багатьма зарубіжними психологами позначається як «самість».

І. Кон вважає, що ідея сталості та тотожності «самості» найкраще виражається терміном «ідентичність». При цьому особиста ідентичність (або его-ідентичність), яка є однією з модальностей цієї системи, позначає єдність

і наступність життєдіяльності, цілей, мотивів, сенсожиттєвих установок особистості, яка усвідомлює себе як «самість». Проте об'єктивне опис особистої ідентичності неможливе, оскільки цей феномен належить швидше до суб'єктивної реальності [46].

I. Кон визначає наявність самості як один з підходів у пізнанні людиною власного «Я», проблеми, що має не тільки пізнавальний, а й екзистенційно-нормативний зміст. Він вважає, що питання «що таке «самість»?» безособовий, орієнтований об'єктивне пізнання; це відкриття себе через іншого. Але відповідь на це питання завжди має співвідноситися з особистим досвідом людини, з уявленнями про сутність та можливості людини взагалі [43, С. 15-33].

У В. Слободчикова, самість ототожнюється з суб'єктивністю як загальним - принципом існування людської реальності, яка виявляє себе в здібності людини стати в практичне ставлення до своєї життєдіяльності і знаходить свій вищий вираз у рефлексії [102, С.389].

Поданий огляд думок та уявлень поняття «самість» ще раз підтверджує їхню неоднозначність. Найчастіше воно використовується для пояснення існуючих психологічних феноменів у сфері розвитку та становлення особистості та її самосвідомості, часто ототожнюючись із самим поняттям «Я». При цьому «самість» є якийсь теоретичний конструкт, «річ у собі», яку ніхто ніколи не бачив і не побачить, яку неможливо ні спостерігати, ні фіксувати. Але, якщо «Я» можна як центр свідомості, то самість постає як центр цілісності особистості, куди входять у собі свідомість і несвідоме. Все вищесказане найтісніше об'єднує аналізовані поняття. Водночас, самосвідомість поряд із самоствавленням є базовими феноменами всієї ієрархічної структури самості, яка визначає елементи самосвідомості, такі як «Я-концепція» та «образ Я» їх не можна розглядати окремо від самосвідомості, оскільки останнє є основою для їх формування, а вони, у свою чергу, є проявом свідомості, формою, у якій самосвідомість

відкривається особистості. Вони взаємопроникають та взаємодоповнюють один одного.

Однак очевидність взаємозв'язку даних понять не означає однозначності розуміння цих категорій у різних психологічних теоріях та підходах.

В цілому, психологія «Я-концепції» як одна із соціально-психологічних схем особистості в теоретико-концептуальному плані ґрунтується на положеннях, розроблених зарубіжними вченими, які були прихильниками різних підходів та напрямів психології (феноменологічного підходу, символічного інтеракціонізму) і в незначній мірі психоаналізу).

Першопрохідником розробки проблематики «Я-концепції» став У. Джемс (треба, проте, пам'ятати, що цього поняття він використав). Саме йому належить перша і дуже глибока концепція особистісного «Я», що розглядається у контексті самопізнання. У ній У. Джемс глобальне особистісне «Я» розглядає як цілісність «Я-свідомого» (чистий досвід) та «Я-як-об'єкта» (зміст цього досвіду). Приділяючи особливу увагу "Я-об'єкту" у своїх емпіричних дослідженнях У. Джемс виділив і охарактеризував особливу психічну освіту, яку згодом стали називати "образом Я" [28]. Ці та багато інших його формулювання, що стосуються різних категорій «Я», передбачили розвинені згодом уявлення про «Я-концепцію» [12].

На початку ХХ ст. розвиток проблеми «Я-концепції» продовжили соціологи, представники символічного інтеракціонізму - Ч. Кулі та Дж. Мід. Ними було запропоновано новий погляд на індивіда - розгляд його в рамках соціальної взаємодії. Ч. Кулі запропонував теорію «дзеркального Я», стверджуючи, що уявлення індивіда у тому, як оцінюють інші, істотно впливають з його «Я-концепцію». Дзеркальне «Я» виникає на основі символічної взаємодії індивіда з різноманітними первинними групами, членом яких він є. Таким чином, «Я-концепція» формується в процесі, що

здійснюється методом проб і помилок, в ході якого засвоюються цінності, установки і ролі [53].

Ідея Дж. Міда про формування «Я-концепції» полягає в тому, що від народження кожна людина є об'єктом відносин інших людей, перш за все своїх батьків. Тому перші форми «Я-концепції» кожної дитини за своєю суттю неминуче синтезуються нею з несвідомо інтеріоризованих у процесі спілкування та спільної діяльності думок про неї дорослих. Тоді "образ Я", з позицій Дж. Міда, розуміється як можливість уявити себе очима інших людей [146].

Теоретично З. Фрейда «Я» (Его) є центральною із систем особистості. «Я» формується тільки за життя як звернена до зовнішнього світу частина «Воно» (Йдемо). «Я» внаслідок свого розвитку стає пов'язаною організацією всіх душевних процесів, що підкоряються принципу реальності, що контролює приватні процеси, насамперед пізнавальні. «Я» також контролює імпульси «Воно», але підпорядковане його бажанням. Як відомо, З.Фрейд ввів також поняття «Над-Я». Це - внутрішнє особистісне зосередження соціальних і ідеалів, мають культурне походження, але сприймаються особистістю як власні. У цьому «образ Я» З.Фрейд розглядає у тісному єдності з тілесними переживаннями: «Я», передусім, тілесно, воно як поверхнєве істота, і навіть є проекцією деякої поверхні» [116, З. 432]. Причому будь-які психічні акти він виводить із біологічної природи тіла, вказуючи також на значущість для психічного розвитку людини соціальних зв'язків та взаємодії з іншими людьми [там же].

Підхід до проблеми «Я-концепції» Е. Еріксона, по суті, є розвитком концепції З. Фрейда, і фіксує увагу, перш за все, на соціокультурному контексті становлення - «Его». З позицій своєї теорії «Его-ідентичності», Е. Еріксон розуміє «Я-концепцію» як продукт конкретної культури, що формується на біологічній основі. Проте її характер визначається як особливостями культури, а й можливостями даного індивіда. Тому джерелом

«Его-ідентичності» особистості можуть лише її власні культурно значущі досягнення. Оскільки «Его-ідентичність» індивіда виникає тільки в процесі інтеграції безлічі його окремих ідентифікацій, надзвичайно важливо, щоб дитина з раннього дитинства спілкувалася з дорослими, з якими вона могла б себе ідентифікувати. У зв'язку з цим Е. Еріксоном були описані вісім стадій особистісного розвитку, кожна з яких пов'язана з певними змінами «Его-ідентичності». Особливо складним є процес її розвитку у юнацькому віці. Тому Е. Еріксон приділяє особливу увагу юнацькій кризі «Его-ідентичності».

Саму «Его-ідентичність» він розуміє як суб'єктивне почуття самототожності. Більше розгорнутого визначення він ніде не наводить, але одне з його висловлювань дуже знаменне. Він пише: «Ідентичність у самому загальному сенсі збігається, звичайно, багато в чому з тим, що цілим рядом дослідників включається в поняття «я» в різних його формах: «я-концепції», «я-системи»... »[129, С.218]. Таким чином, Еріксонівську «Его-ідентичність» треба розуміти як специфічний аспект «Я-концепції» особистості або як «Я-концепцію», що розглядається під певним кутом зору.

Сучасний стан теоретичних розробок у вивченні «Я-концепції» індивіда значною мірою досягнуто завдяки зусиллям К. Роджерса, а сучасні психологічні дослідження в рамках концепції «Я» представлені переважно роботами Р. Бернса.

У підході К. Роджерса сутність феноменологічної теорії «особистісного Я» полягає в тому, що людина живе головним чином у своєму індивідуальному та суб'єктивному світі. «Я-концепція», у розумінні К. Роджерса, це система самосприйняття, яка постає як найважливіша детермінанта реакцій у відповідь на оточення індивіда і виникає на основі взаємодії з навколишнім середовищем, особливо з соціальною. Він так і визначає – «Я-концепція» являє собою «організований, узгоджений концептуальний гештальт, побудований з перцепцій властивостей «я», або «мене» і перцепцій відносин «я», або «мене» до інших людей і до різних

аспектам життя, і навіть цінностей, що з цими перцепціями» [цит. за 120, С.280]. Також К. Роджерс відзначає, що цей гештальт мінливий і постійно розвивається, але в кожен момент часу є цілісним.

Таким чином, К. Роджерс використовує поняття "Я-концепція" для позначення сприйняття людиною самого себе. Однак у міру подальшого розвитку своєї теорії він надає цьому поняття і інший зміст, розуміючи під «Я-концепцією» механізм, що контролює і інтегрує поведінку індивіда. У такому розумінні вона набуває деяких рис, що зближують її з фрейдівським «Супер-Його». При цьому «Я-концепція» впливає на вибір особистістю напряму (або напрямів) своєї активності, однак, не може вважатися безпосереднім джерелом самої цієї активності.

У роботах Р. Бернса «Я-концепція» - це сукупність всіх уявлень людини про себе, що включає в себе також їх оцінку; по суті, така оцінка є не що інше як самооцінка, як генералізована, так і конкретна, ситуативна. Розуміння «Я-концепції» як сукупності установок індивіда стосовно самого себе наголошує на тому факті, що існує безліч способів осмислення індивідом самого себе. Тому кожен індивід має безліч різних «Я-установок», які утворюють ієрархічну структуру і пов'язані з різними сприйняттями і переживаннями. У сукупності вони забезпечують те чи інше осмислення особистістю різних аспектів свого буття. Джерелом формування «Я-установок» є міжособистісна комунікація [11; 12].

Для нас особливо важливо те, що Р. Бернс звертає увагу на феномен установки і, спираючись саме на це поняття, розглядає сутність «Я-концепції». До цього питання ми ще повернемося до наступних параграфів. На його думку, установки, спрямовані на «себе», включають: «образ Я», самооцінку та потенційну (типову) поведінкову реакцію індивіда. Але якщо «образ Я» - сукупність уявлень індивіда про самого себе, що містить його рольові, статусні, психологічні характеристики, картину власного тіла та ін., є когнітивним компонентом «Я-концепції», то самооцінка відображає

афективну оцінку, що відображає ставлення до Себе в цілому і окремим компонентам своєї особистості, характеру, діяльності [там же].

У вітчизняній психології проблемі «Я-концепції» також присвячено чимало досліджень. Теми цих досліджень можна об'єднати, в основному, у дві групи. По-перше, у роботах Б. Г. Ананьєва, Л. І. Божович, А. Н. Леонтьєва, С. Л. Рубінштейна [5; 14; 55; 90] та інших вітчизняних психологів проблема «Я-концепції» розглянута в загальнотеоретичному та методологічному аспектах у рамках питання про становлення самосвідомості та загальних проблем розвитку особистості. Тематика робіт іншої групи вітчизняних вчених спрямовано розгляд окремих, спеціальних аспектів «Я-концепції», як-от «образ Я», самооцінка, і навіть різні взаємозв'язку цих компонентів з самосвідомістю.

Поняття «Я-концепція» близьке за змістом до поняття самосвідомості, проте воно менш нейтральне і включає оціночний аспект самосвідомості. Як ми вже бачили, за певного підходу це – ієрархічна структура, утворена безліччю «Я-установок». До неї може входити як власне усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних та інших якостей, так і самооцінка, а також самовідношення та суб'єктивне сприйняття зовнішніх факторів, що впливають на цю особистість. Вона частково усвідомлена, але частково існує й у несвідомій формі, усвідомлюючись лише опосередковано, через аналіз своєї поведінки (рефлексивно). Аналіз наукової літератури показує також, що процес побудови кожною людиною своєї «Я-концепції» досить жорстко детермінований оцінною думкою оточуючих його людей, при цьому він носить принципово незавершений характер.

У «Я-концепції» «образ Я» виступає як описова складова. Він утворює центральний момент "Я-концепції" і, у свою чергу, утворюється безліччю "Я-установок" людини на себе [11]. Однак "образ Я" - не зовсім звичайна установча система. Оскільки об'єкт і суб'єкт установки тут збігаються, «образ Я» завжди індивідуальний і специфічний, якими загальними були його

компоненти. «Образ Я» — один із найважливіших для будь-якої особистості соціальних об'єктів: люди надають різним об'єктам неоднакові значення, але нікому не може бути байдуже власне «Я». Для багатьох те, що персоніфіковано як «Я», стає об'єктом значної цінності. А збереження та підвищення цінності свого «Я» виявляється для них однією з основних життєвих потреб [126, С.260]. Ця потреба безпосередньо пов'язані з ставленням індивіда до себе, з її почуттям власної гідності, і гордістю.

1.4. Самооцінка як найважливішим аспектом взаємодії самопізнання і емоційно-ціннісного ставлення

Найважливішим аспектом самосвідомості та компонентом «Я-концепції» вважається оціночний. «Я» не може існувати, не маючи відношення до себе, і не володіючи здатністю фіксувати це відношення у вигляді генералізованої самооцінки або безлічі конкретних самооцінок і самовідносин, що виникають у різних ситуаціях. Аналіз робіт присвячених вивченню ставлення людини до себе, показує, що для позначення цього компонента самосвідомості різні автори використовують безліч термінів: самооцінка, самоповага, самоприйняття, власне самовідношення, емоційно-ціннісне ставлення до себе, самовпевненість, почуття власної гідності і т.і. З них, до найбільш уживаних категорій можна віднести такі: «самооцінка», «самоповага», «самовідношення», «емоційно-ціннісне ставлення до себе». Однак, якщо перші два терміни більш характерні для західної психології, то останні два терміни широко застосовуються вітчизняними вченими.

На наш погляд, найбільш загальним з них є поняття «самовідношення». Неоднозначність підходів до розуміння його сутності зумовлена структурно-змістовною унікальністю самого названого феномену. По суті, самовідношення може бути представлене як єдність двох складових: одна з

них може бути виражена тільки описово і не піддається виміру, інша, навпаки, конкретна і теоретично її можна з досить великою точністю виміряти (якщо, звичайно, знайти або створити відповідні вимірювальні інструменти). Йдеться про самооцінку особистості.

Процес формування ставлення людини до різних соціальних об'єктів безпосередньо пов'язаний з їх оцінкою і формування ставлення до самого себе не є винятком. При цьому самооцінка, з одного боку, відображає рівень емоційно-ціннісного ставлення до себе, а з іншого - входить у процес подальшого формування самовідношення. Такий тісний взаємозв'язок процесів самовідносини та самооцінки, можливо, і зумовив часте використання цих термінів як синонімів, хоча, як ми помітили в попередньому абзаці, це не зовсім одне й те саме.

Слово «самооцінка» у його англійському варіанті (esteem) походить від латинського «aestimare», що означає оцінювання, яке людина робить щодо чієїсь значущості [42, С.5]. У широкому значенні самооцінка розуміється як цінність, значимість, якій індивід наділяє себе в цілому і окремі сторони своєї особистості, діяльності, поведінки [83, С.343].

Деякі дослідники схильні вважати її новоутворенням підліткового періоду. При цьому ситуативна, нестійка, схильна до різких стрибків і зовнішніх впливів самооцінка в молодшому підлітковому віці в старшому підлітковому віці і юності набуває великої стійкості і багатосторонності охоплення різних сфер життєдіяльності особистості.

Від підліткового до юнацького віку спостерігається поступове збільшення адекватності самооцінки, перехід від фрагментарного і недостатньо чіткого бачення себе до відносно повної, всеосяжної самооцінки, що стає одним із стрижневих елементів «Я-концепції». Як показали дослідження деяких авторів, найбільш значущими та добре усвідомлюваними якостями свого «Я» для юнаків та дівчат виступають комунікативні, вольові

та інтелектуальні якості, що дозволяє нам розглядати їх як підстави ціннісного ставлення у цьому віці до себе [7; 63].

Численні дані щодо вивчення самооцінки були узагальнені та представлені А. Захарової як структурно-динамічної моделі [34]. У її роботах самооцінка пов'язується і з самовідносинами, і з самопізнанням. Тобто самооцінка розуміється як певний результат самопізнання і вираження сформованого на цій основі самовідносини. У цьому сенсі вона набуває генералізований характер і стає якимось загальним, комплексним феноменом, у якому особистість не відокремлює окремі боку себе, а сприймає себе як цілісність.

Звідси виникає і використовуваний багатьма авторами термін «глобальна самооцінка». У ряді джерел «глобальна самооцінка» принципово розрізняється з поняттям «самопізнання» [11; 89; 109; 121]. Тут самопізнання розглядається як явище, що відноситься до когнітивного блоку самосвідомості особистості, в той час як самооцінка має більш виражену афективну природу: в ній вже підкреслюється позитивність або негативність сприйняття себе, своїх можливостей, якостей, місця серед інших людей і т.д.

Ми також вважаємо, що самооцінку не можна трактувати як результат самопізнання. Більше того, на наш погляд, вона в ряді випадків існує завдяки повній відсутності будь-якого самопізнання. Нерідко зустрічаються люди, які мають надзвичайно високу самооцінку, не маючи жодного уявлення про те, що вони реально являють собою. І, навпаки, можна зустріти достатню кількість цілком гідних людей, які мають виражені здібності до рефлексії і мають неадекватно низьку самооцінку. Самопізнання мабуть, здатне лише надати деякий вплив на рівень «глобальної самооцінки» особистості, але важко погодитися з тим, що цей вплив матиме вирішальний характер.

Невипадково у психології глобальна самооцінка частіше сприймається як афективне утворення особистості, що є результатом взаємодії самопізнання і емоційно-ціннісного ставлення себе. Останнє ж пов'язане з

усією системою біологічних інстинктів і потреб людини, зокрема, з явищем, яке активно вивчається в зарубіжній психології та отримало назву «перевага власного Я».

О. Леонтьєв пропонував осмислити сутність самооцінки через категорію «почуття», тобто. як емоційне ставлення, що має «виражений предметний характер, який є результатом специфічного узагальнення емоцій» [55, С. 102]. Звичайно, їм маються на увазі не взагалі будь-які емоції, а лише емоції, звернені до себе, що виникають з приводу себе, але при цьому не заважає врахувати, що будь-яка емоція сама по собі глибоко суб'єктивна і вже включає якесь «Я». Справді, будь-яка емоція у своєму реальному існуванні є «моєю» емоцією і передає «моє» сприйняття, «моє» ставлення до будь-чого.

Р. Бернс називає самооцінкою складову «Я-концепції», пов'язану з ставленням до себе або до окремих своїх якостей. Цей особливий психологічний феномен є умовою і засобом формування таких підсумкових продуктів самосвідомості, як «образ Я» і «Я-концепція», виступає як санкціонуючий механізм «Я-концепції». Р. Берне зазначав, що у вузькому значенні «Я-концепція» по суті і є самооцінка [11; 12].

І. Коном самооцінка визначається як загальний знаменник, як загальний вимір «Я», який виражає міру прийняття або неприйняття індивідом самого себе, позитивне або негативне ставлення до себе, похідне від сукупності окремих самооцінок. На наш погляд, у його трактуванні важливо те, що самооцінка розуміється просто як пізнавальний акт, але як вираз певного рівня домагань особистості. Він вважає, що самооцінка може бути засобом самоствердження, створення у оточуючих сприятливішого враження себе. Серед критеріїв самооцінки він виділяє зіставлення рівня своїх домагань з об'єктивними результатами своєї діяльності та порівняння себе з іншими людьми. Причому він зазначає, що самооцінка варіюється не тільки в залежності від змісту діяльності і досягнутих в ній результатів, але і

від конкретної ситуації та соціальних умов. Отже, І.Кон розглядає самооцінку як елемент самовідносини, поряд із самоповагою, самосимпатією, самоприйняттям [46; 47].

Отже, попри наявні розбіжності у розумінні сутності глобальної самооцінки, можна дійти невтїшного висновку у тому, що вона є тим психологічним явищем, у якому відбивається такий бік ставлення людини себе як його почуття «за» чи «проти» себе та певна міра задоволеності самим собою. Аналіз точок зору показує також, що самооцінка значною мірою обумовлена загальним характером (модальністю) «Я-установок» особистості. Саме тому вона більшою мірою пов'язана не з самопізнанням, а з самовідносинами.

Відношення особистості до себе як афективна складова самосвідомості найчастіше виникає через те, що його когнітивна складова не сприймається людиною байдуже. Тому найбільш поширеним поняттям, за допомогою якого описується емоційний компонент самосвідомості, є термін «емоційно-ціннісне самовідношення».

Цей термін було введено І. Чесноковою, яка визначила емоційно-ціннісне самовідношення як специфічний вид емоційного переживання, в якому відображається власне ставлення особистості до того, що вона дізнається, розуміє, «відкриває» щодо самої себе [12]. Це переживання розуміється нею як внутрішня динамічна основа, спосіб існування самовідносини, через який людина усвідомлює ціннісний зміст власних відносин до себе. Воно може бути представлене або у формі безпосередньої емоційної реакції, або, якщо в даний момент стійке почуття згорнуто і не актуалізовано, то жива емоційна реакція може замінюватися розумовим оцінювальним судженням [там же].

К. Роджерс поділяє ставлення до себе на самооцінку (оцінку себе як носія певних властивостей і переваг) і самоприйняття (прийняття себе як унікальної індивідуальності, що володіє не тільки гідністю, але і слабкостями

і недоліками) [14]. L. Wells і G. Mar-well говорять про почуття власної компетенції і про почуття схильності та симпатії до себе [15].

У рамках «оцінної» підсистеми самовідносини часто включають такі компоненти, як «самоповагу», «почуття компетентності», «почуття ефективності». Оціночне самовідношення має виражену залежність від актуального життєвого досвіду і високу схильність до трансформації. І саме самоповагу забезпечує формування позитивного "образу Я" особистості [63].

Термін «самоповага» найчастіше використовується у зв'язку з розумінням уявлень особистості про себе як систему соціальних установок. З одного боку вона сприймається як загальна установка особистості стосовно своєї цінності [95; 138; 153], а з іншого як емоційний компонент цієї установки [11; 43; 45; 150]. Так, наприклад, І. Кон визначає самоповагу як емоційний компонент особливої настановної системи - «образу Я» [43; 44], як «особисте ціннісне судження, виражене в установках індивіда до себе (схвалення або несхвалення), яке вказує, якою мірою індивід вважає себе здатним, значним, успішним і гідним» [45, С. 100]. Він розглядає самоповагу так само, як рефлексивне «Я», похідне від самооцінки [43, С. 287].

У рамках «емоційної» підсистеми самовідношення описують за допомогою понять «аутосимпатія», «самоприйняття» та «почуття власної гідності». На відміну від самоповаги, емоційно-ціннісна складова самовідносини більш «закрита», індивідуалізована, залежно від суб'єктивних критеріїв оцінки, і в результаті цього є достатньо стабільним особистісним освітою [42]. При цьому емоційний компонент є інваріантним, незмінно присутнім у структурі самовідносини, досить незалежно від характеро-типологічних властивостей суб'єкта [39; 105].

Для характеристики емоційно-ціннісної підструктури самоствавлення Пантелєєв Р. використовує ще одне поняття «самоцінність», яке відображає емоційну оцінку себе, свого «Я» за внутрішніми інтимними критеріями

любові, духовності, багатства внутрішнього світу, поряд з аутосимпатією та самоприйняттям [78].

В. Сатир визначає самоцінність як одну зі складових самосвідомості, яка розуміється нею як сукупність оціночних і вибагливих якостей людини. На її думку, вона відображає те, наскільки людина вважає себе гідною уваги та любові оточуючих, незалежно від тих результатів та успіхів, які вона зараз демонструє. У цьому випадку поняття «самоцінність» прирівнюється до поняття «самоповага» [99].

Отже, бачимо, що з характеристики різних аспектів самосвідомості і особистісного «Я» у сучасній психології використовуються різні поняття, межі між якими є суворо певними. Нас цікавлять, перш за все, два поняття: глобальна самооцінка і самоцінність, що є структурними компонентами самовідносини. Між ними є істотна відмінність. Суть його полягає в тому, що глобальна самооцінка, незважаючи на те, що вона складається на основі безлічі конкретних оцінок особистістю окремих своїх якостей і вчинків, є одновимірною характеристикою, яка досить давно вимірюється (з тією чи іншою точністю) за допомогою спеціально розроблених психологічних тестів.

На відміну від цього поняття самоцінності визначає інший психологічний феномен. У чомусь цей феномен є менш глобальним, ніж самооцінка, оскільки пов'язаний не з оцінюванням особистістю безлічі конкретних своїх проявів, а тільки з оцінюванням значущості для себе одного єдиного об'єкта під назвою «Я». Цей феномен, на наш погляд, хоч і є менш глобальним, має багатовимірну структуру. Розглядаючи його, ми повинні, передусім, звернути увагу, що високий рівень самоцінності особистості, тобто. висока цінність нею власного «Я» то, можливо породженням різних психологічних причин. По-перше, в її основі можуть лежати сильно виражені егоїстичні устремління особистості, що сприяють розвитку себелюбства. По-друге, у людини можуть бути сильно розвиненими почуття власної гідності

та гордість. У цьому випадку його не можна назвати егоїстично орієнтованою особистістю, але, без сумніву, його теж відрізнятиме високий рівень самоцінності.

Проблема самоцінності особистості, отже, дуже непроста. Разом з тим, її значення велике в плані загальної еволюції свідомості та самосвідомості людини. Справа в тому, що ще зовсім недавно (в історичному плані) окрема особистість взагалі не сприймалася як цінність: досить згадати як у різних країнах зверталися з так званими «простими людьми» ще 100-150 років тому. Лише у другій половині XIX ст. стали поступово складатися принципи гуманізму, основу яких утворює уявлення про будь-яку людину, її життя та її інтереси як про найбільшу цінність.

У сучасному світі все більше і більше посилюється таке розуміння, але це, так би мовити, зовнішнє визнання цінності людської індивідуальності. Зворотною стороною цього зовнішнього визнання є усвідомлення та розуміння кожною окремою людиною своєї власної значущості та цінності і для суспільства, для оточуючих, і для самого себе. Саме такий зміст ми вкладаємо в поняття самоцінності.

Висновки до першого розділу

Самоцінність людини у філософсько-психологічних дослідженнях пов'язують із загальними ознаками належності суб'єкта до людського роду. До таких ознак відносяться: біологічні характеристики (число хромосом, вага мозку, будова тіла та інші анатомо-фізіологічні та морфологічні характеристики); психічні властивості (сприйняття, емоції, розумовий процес, воля та ін.); соціальні властивості (знання, моральні якості, навички спілкування та діяльності та ін.).

Основним структурним компонентом і «ядром» особистості, є самосвідомість, яка здійснює регулюючий вплив на всі аспекти життєдіяльності людини. Самосвідомість є складним психічним утворенням, що дозволяє людині відображати зовнішній світ і, виділивши себе у цьому світі, пізнавати свій внутрішній світ, переживати його й певним чином ставитися себе. Наявність самосвідомості дозволяє індивіду виділити себе самого себе, усвідомити себе як суб'єкт діяльності. Це відокремлення себе (власного «Я») і протиставлення себе всьому іншому дозволяє людині усвідомити свої потреби, цілі, цінності, а значить, робить доступним і розуміння власного значення для себе і оточуючих.

У психічному житті особистості, в її структурі, самосвідомість поряд зі свідомістю є центральним утворенням, необхідною умовою цілісності і спадкоємності формування внутрішнього світу особистості. Головною функцією самосвідомості виступає можливість зробити доступним для людини її власні мотиви і результати її вчинків, а також дати їй можливість зрозуміти, яка вона є насправді, оцінити себе. Самосвідомість дозволяє індивіду виділити себе для самого себе, усвідомити себе як суб'єкт діяльності. Це виокремлення себе (власного «Я») і протиставлення себе всьому іншому дозволяє людині усвідомити свої потреби, цілі, цінності, а значить, робить доступним і розуміння власного значення для себе і оточуючих.

Самоцінність пов'язана з оцінюванням значущості для себе одного єдиного об'єкта під назвою «Я». Цей феномен має багатовимірну структуру. Високий рівень самоцінності особистості породжено різними психологічними причинами, її значення велике в плані загальної еволюції свідомості та самосвідомості людини. У сучасному світі все більше і більше посилюється розуміння людини, її життя та її інтересів як найбільшої цінності. Змістом поняття самоцінності є усвідомлення та розуміння кожною

окремою людиною своєї власної значущості та цінності і для суспільства, для оточуючих, і для самої себе.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОКАЗНИКІВ ТА ДИНАМІКИ САМОЦІННОСТІ СТУДЕНТІВ

2.1. Практичне значення самоцінності особистості у результативності професійної підготовки студентів

Відповідно до сучасних вимог до особистісних та професійних якостей людини, форм її поведінки, складу мислення професійна підготовка у системі вищого навчального закладу має орієнтуватися на вирішення таких завдань: формування діяльної людини, яка вміє будувати ефективні комунікації, здатна ставити реальні цілі і досягати їх цивілізованими способами, наприклад, оригінальним мисленням, що змінює цінності та ціннісні установки. Вони вимагають нових форм взаємовідносин студента та викладача як незалежних особистостей зі своїми цілями та інтересами, часто суперечливими, іноді у чомусь конкуруючими. Такою адекватною формою виявляються відносини партнерства, яке у сучасних умовах соціально-економічного розвитку наповнюється новим соціальним та психолого-педагогічним змістом. Готовність до конструктивного спілкування, неупередженого щодо контраргументації, встановлення на визнання раціонального моменту в іншій позиції - необхідні умови здійснення цієї діяльності, яка, перш за все, спрямована на розвиток принципово нових форм взаємодії між викладачем та студентом.

Оптимальним типом взаємодії викладача та студентів у системі вищої педагогічної освіти вважається такий, за якого: немає поляризованих та розрізнених позицій викладача та студента; активність студентів не регламентується рамками лише репродуктивної діяльності; студентам пропонуються способи організації їхньої діяльності на основі інноваційних технологій; сформовано психологічну та практичну готовність викладача до

факту наявності індивідуальної своєрідності особистості кожного студента; система спілкування побудована з високим рівнем свідомості та самооцінки [43].

Зміни відносин у системі «викладач – студент» розглядаються як головна умова, яка забезпечить принципову зміну самої суті моделі вищої школи, її вільний розвиток. Форми взаємодії, основу яких саморозвиток обох сторін, стають пріоритетом вищого навчального закладу. Адже саморозвиток - рушійна сила розвитку особистості: «Те, що нав'язано нам іншими, завжди менш міцне, ніж те, що придбано власними зусиллями. Знання, набуте працею, стає надбанням, повною власністю»[221]. З думкою англійського мораліста С. Смайлса згоден І. Лада, який вважає, що для молодшої людини віком 16-20 років вже «неприпустимо принизливо залишатися учнем, якого навчають» [29, с. 111]. Він має стати студентом, який самостійно вивчає щось під керівництвом своїх наставників. Звідси роль викладача полягає у тому, щоб побудувати такі лінії взаємодії, які за педагогічної підтримки, що спирається на внутрішні джерела студента, забезпечують розвиток здатності до самоорганізації. Привчання до самостійності, напрям, а не повідомлення, наснагу, а не наказ, - ось лінії взаємодії, які допоможуть здобуттю прагнення саморозвитку.

Сприяє саморозвитку, професійному самовизначенню та забезпеченню високого рівня освіченості партнерська взаємодія у взаємозв'язку двох складових – духовно-моральної та прагматичної. Перша складова визначається духовним потенціалом діалогу як засади партнерських відносин. Відносини партнерства вибудовуються на діалогічному контакті, який неможливий без емпатичної уваги, «безумовного прийняття» особи партнера, взаємної довіри, доброзичливості. Найближчий успіх партнерства залежить від духовного досвіду, творення, утворення внутрішнього світу, що накопичується одночасно з діалогічним наверненням. На перше місце виходять моральні цінності взаємодіючих сторін, свобода як прояв духовного

«Я», спільність, причетність іншому, духовне гідність людини і її самоцінність; бачення партнера реально, об'єктивно, не переносячи нього свої власні пристрасті, інтереси, оцінки; безроздільне, цілковите звернення щодо нього» [247, з. 30]. Необхідна і правильна, оптимальна дистанція у відносинах, яка зберігає красу відносин, сприяє їх міцності та глибині.

З іншого боку, партнерство посилює такі установки, які відображають сутність прагматичної моделі освіти: корисність та пошук взаємовигідних рішень, компроміс, розумна частка практицизму, опора на знання як фактор соціальної поведінки, сервісної активності. У цьому сенсі воно є ефективним засобом підготовки до майбутнього стилю повсякденного життя та роботи, тому що для молодого фахівця важливо швидко вписатися у навколишнє середовище, вміти змінювати його, успішно в ньому орієнтуватися, діяти самостійно, бути готовим до конкуренції у всіх сферах ринкової економіки. до гуманітарного поля людської взаємодії, якому виробнича сфера віддає перевагу.

Прагматичний аспект партнерства відображений також у характерному для нього демократичному стилі спілкування, при якому обидві сторони мають рівне право контролю та співпрацюють на основі прав та обов'язків. Демократичний стиль спілкування, що розглядається як форма прагматичного стилю, має певні формальні та змістовні ознаки [112]. Формальна сторона пов'язана з формою звернення, ставлення викладача до студента, змістовна характеризує основу змісту його окремих дій та вчинків. Найбільш суттєві якості формальної сторони: звернення до студентів – у формі поради, прохання, побажання; тон звернення – дружній; характер мови – спокійний, привітний; вимоги, що адекватні можливостям студентів, з урахуванням їх індивідуальних особливостей. Демократичний стиль передбачає постійну пораду з учнями, прагнення дослухатися колективної думки, неформальне лідерство, перевагу використанню позитивних стимулів у роботі, обережність в оцінці формальних показників студентів. Змістовні

характеристики стилю: чіткий перспективний план дій, прояв розумної ініціативи та підтримка корисних починань та ініціатив з боку студентів, здатність критичного осмислення своїх дій, справжня турбота про студентів, вміння «погасити» конфлікт, що зароджується, неформальний авторитет у студентів.

Показниками самоцінності особистості, які є основою партнерства в освітній взаємодії є:

активна творча позиція особистості щодо себе та іншого, відкритість діалогу, прагнення до самоствердження в колективі (мотиваційний компонент);

емоційне благополуччя, комфортність у взаємовідносинах, товарицькість, емоційне дієве включення у справи іншої людини, здатність до участі у діалозі, співчуття, емоційна інтуїція, атмосфера взаємної зацікавленості один до одного, довіри та поваги (емоційний компонент);

здатність до колективних дій, сумісний творчий пошук, розумний прагматизм (операційний компонент);

ініціатива, активний прояв кожного, прагнення саморозвитку, особистісна незалежність, автономність, толерантність (поведінковий компонент).

Для сучасного фахівця навичка толерантності, на думку дослідників проблем гуманізації освіти, надзвичайно важлива не лише у міжособистісному спілкуванні, а й у професійній діяльності. Традиційно «особистісний параметр», що вважається, перетворюється на професійну характеристику, на вимогу, що пред'являється культурою постіндустріалізму до фахівця навіть з технічною освітою. Навичка толерантності сприяє спокійному освоєнню будь-якого знання та коректній участі у будь-якій комунікації.

Розвиток автономності особистості студента, забезпечення свободи прийняття рішень щодо самого себе – це одночасно формування

відповідальності, що походить із неповторності та своєрідності кожного індивіда. З відповідальністю пов'язана як сутність буття зрілої особистості, але й успішність і її самоактуалізації [42, з. 178].

Застосування різних діагностичних методик: спостереження за діяльністю, поведінкою та спілкуванням студентів у природних та спеціально організованих ситуаціях, індивідуальні співбесіди, інтерв'ювання, методика визначення рівня самооцінки, методика Г. Паригіна «Автономність-залежність» дозволили виявити та обґрунтувати зміст трьох рівнів самоцінності студентів (низький, середній, високий) з погляду розвитку якостей, що становлять ядро особистості.

Олексій Л. знаходиться на низькому рівні особистісного розвитку з погляду самоцінності. Віддає перевагу індивідуальним формам роботи і виконує їх з бажанням. Мало цікавиться проблемами, життям своїх однокурсників, у контактах простежується формальність, холодність, рівень комунікабельності – низький. У справах точний, обов'язковий, але недостатньо гнучкий, особливо в оцінках людей. Працює ретельно, акуратно, але не творчо. Оцінка викладача сприймається як підтвердження власних зусиль і визнається як показник власної успішності. Загальнонавчальні вміння розвинені слабо, воліє традиційне навчання інноваційному. На заняттях безініціативний, не впевнений у собі, його вирізняє ситуаційна активність, жорстка обумовленість поведінки зовнішніми вимогами та контролем.

З'ясовуючи причини такої пасивної підпорядкованості, ми зіткнулися з проблемою інформаційних та психологічних навантажень, які випробовують студенти з перших днів навчання у ВНЗ, з відсутністю бажання навчитися вчитися, з установкою лише на репродуктивний метод навчання, що забезпечує накопичення «балів». Вони демонструють «незацікавлений прагматизм», зумовлений невпевненістю у практичній користі для своєї майбутньої професійної діяльності тих знань, які їм

пропонують у виші. Більшість студентів цього рівня рідко виявляються такі здібності, як ідентифікація, рефлексія, емпатія, які необхідні розвитку конструктивної емоційної взаємодії. Вони неспроможні самостійно планувати мети своєї діяльності, не виявляють інтересу до нових методів навчання, запропонованим викладачем, виявляючи у своїй низький рівень пізнавальної активності.

Типовим представником студентів із середнім рівнем особистісного розвитку є Ігор М. Для цього студента характерна велика працездатність, прагнення успіху. Він виявляє щире турботу про своїх товаришів, доброзичливий, уважний, але у відповіді на заклик викладача «працювати і думати разом» проглядається певна скептичність. У спілкуванні врівноважений, спокійний, тактовний, чутливий до несхвалення групи. Рівень комунікабельності - середній, здатний впливати на оточуючих, не уникає спілкування з однокурсниками та викладачем на неформальні теми, відчуває потребу щось робити для оточуючих, допомагати їм, давати пораду. Поведінка не завжди конструктивна, часто заперечує відмінну від своєї точки зору. Уміння володіти власними почуттями нерідко поєднується з нестачею впевненості у собі, досить легко підпорядковується думці оточуючих. Активність на заняттях висока, але не стала. Самостійно та творчо виконує домашні завдання. Сформовано постійний, пізнавальний інтерес до предмету. Іноді демонструє знання, що виходять за рамки програми, пропонує свою участь у реалізації задумів викладача, що легко приймає гуманістичне, вільне навчання.

Середній рівень передбачає наявність готовності до партнерства в навчанні, до спільного вирішення проблем, що виникають у процесі колективної творчої мислєдїяльності, надання підтримки один одному в ході спільної роботи. На цьому рівні відбувається оволодіння практикою діалогу та дискусії, формуються рефлексивні здібності, студенти прагнуть взаєморозуміння у спілкуванні, до встановлення атмосфери довірливості та

взаємної вимогливості педагога та учнів. Студентів поєднує більш високий рівень пізнавальної активності, ініціативності при плануванні та здійсненні своєї діяльності за допомогою та контролю викладача, з деякими елементами взаємоконтролю та взаємооцінки. Ситуативно зумовлений паритет викладача та студентів сприяє формуванню узгоджених дій, прагненню до адекватної самооцінки, баченню кінцевих результатів та прогнозуванню перспектив, самостійному прийняттю рішень.

Студентів, подібних до Олександра К., ми віднесли до типу студентів з високим рівнем особистісного розвитку. Його відрізняє евристичний стиль мислення, здатність передбачати події, самодостатність. Організований, легко включається в активні групи, воліє працювати з товаришами по групі в атмосфері пошуку та колективного обговорення проблем, у малих групах часто вибирається лідером, себе в стінах вузу «як вдома». Успішно встановлює та підтримує міжособистісні стосунки, охоче йде до викладача з питаннями, ділиться з ним потаємним, довіряє йому, пропонує свої ідеї та стратегії здійснення форм навчання. Володіє навичками діалогічного спілкування, високо розвинені механізми міжособистісної взаємодії, рівні комунікабельності, вміє добре контролювати свої емоції. Добре усвідомлює соціальні вимоги і намагається їх виконувати, відповідає за їх виконання. Високий самоконтроль заснований на чітко усвідомлених цілях та мотивах поведінки. Має досвід вибору форм та способів навчання. Вірить у свої сили, здібності, прагне самостійності, незалежності, здобутків і змін. Цифрові оцінки знань сприймаються адекватно. Випадкові низькі цифрові оцінки не заперечуються, а виправляються у співпраці з викладачем.

Третій рівень розвитку самоцінності відображає прагнення реалізувати себе у спільній діяльності, високий ступінь оволодіння культурою ділових та міжособистісних відносин, взаємний інтерес та поступливість, націленість на згоду та компроміс, необхідні для психологічної сумісності та комфорту у взаєминах. Діяльність студентів

цього рівня має творчий характер. Вони працюють без примусу, приймають мети спільної діяльності як свої та на шляху до них демонструють прагнення створювати та підтримувати задовільні відносини з людьми, ідентифікацію, емпатію, виявляють уміння співвідносити свої та чужі прогнози майбутньої діяльності та, що важливо, задоволеність власною діяльністю. Взаємодії викладача та студента демократичні. Вони набувають нових знань, вирішуючи реальні проблеми та передаючи свої знання один одному, досягаючи при цьому мети взаємонавчання. Студенти беруть участь у виробленні правил навчання та їх застосування. Опанування загальнонавчальними вміннями становить основу автономного навчання.

2.2. Самоцінність особистості та її ціннісна спрямованість у континуумі «Я — не Я»

Ми вважаємо, що феномен самоцінності особистості зручно розглядати з позицій суб'єктного підходу. Відповідно до нього процес реального розвитку особистості є процес поступового становлення її як суб'єкта власної життєдіяльності та суб'єкта соціальних відносин. Серед іншого, бути суб'єктом, отже, бути здатним до прийняття самостійних рішень, до формування власних оцінок і думок, до прийняття на себе відповідальності за ці рішення та оцінки. Очевидно, що все це передбачає наявність у особистості сформованого почуття власної гідності і самоповаги. Тільки в цьому випадку вона може адекватно вирішувати проблему морального вибору, яка виникає перед нею в багатьох життєвих ситуаціях.

При здійсненні такого вибору особистість спирається на різні ціннісні континууми («добро – зло», «істина – брехня», «користь – шкода» тощо), точніше на своє розуміння змісту кожного з них. Однак важливе значення

набуває універсальний і інтегральний ціннісний континуум «Я - не Я». Вибір, скоєний особистістю у цьому континуумі, стає своєрідною абсолютною «системою відліку» у її взаємодії із зовнішнім світом, а саме зазначене співвідношення рівнозначне співвідношенню «суб'єкт - об'єкт» у його конкретному втіленні. Таким чином, співвідношення «Я — не Я» слід визнати фундаментальним, що визначає орієнтацію всіх ціннісних пріоритетів: або вони орієнтовані на «Я», або на «не Я». Ми маємо на увазі, що кожного разу особистість здійснює вибір відповідно до певного «Я», і цей вибір спрямований на його підтвердження.

Самоцінність особистості в одних випадках може зумовлювати вибір на користь «Я», в інших випадках - на користь «не Я». Пояснимо цю думку. Людина, яка з власної волі, а не під зовнішнім тиском і примусом жертвує чимось на користь «не Я», робить це або несвідомо (так він звик чинити), або усвідомлено, але в будь-якому випадку це дозволяє йому зберігати самоповагу та почуття власної гідності. Тобто вибір на користь «не Я» стає наслідком високого рівня самоцінності, властивого даної особистості. Звичайним явищем повинен вважатися і той випадок, коли людина робить вибір на користь «Я», але зовсім не тому, що він є егоїстом, а тому, що сприймає себе як повноцінного суб'єкта соціальних відносин, поважає і цінує себе. Отже, самоповагу особистості можна як похідне від її самоцінності. Воно має виражати ту значимість, якою індивід наділяє себе загалом, окремі боку своєї особистості, діяльності та поведінки, і навіть висловлює ступінь позитивності ставлення до себе.

Висловлені у попередньому розділі міркування дозволяють операціоналізувати поняття «самоцінність» і подати його як ціннісний континуум, полюси якого утворюють «Я» і «не Я» як рівнозначні ціннісні категорії. Характерну для тієї чи іншої особистості більш виражену і найчастіше проявляється схильність до одного із зазначених полісів ми

називаємо ціннісною спрямованістю в континуумі «Я - не Я». Вона є суто індивідуальною характеристикою кожного конкретного індивіда.

Необхідно відзначити, що вона розуміється нами не як конкретний психологічний феномен, який може бути чітко локалізований в структурі особистості та її самосвідомості, а як теоретичний конструкт. Психологічна сутність того, що позначається даним конструктом (самоцінність), це відносно незалежна, базова установка особистості, яка впливає на формування у неї певного самовідносини, на особливості її «Я-концепції» та інші особистісні характеристики. Вона має певні зв'язки з іншими соціальними установками і впливає різні форми поведінки особистості стосовно себе та іншим.

У той же час, вона являє собою дуже складний психологічний комплекс, який є невід'ємною складовою загальної соціально-психологічної структури особистості. Складність і неоднозначність ціннісної спрямованості особистості в континуумі «Я — не Я» обумовлена тим, що більш виражена орієнтація (установка) особистості на перший з його полюсів може бути наслідком як розвиненої суб'єктності, гордості, почуття власної гідності, самоповаги, так і яскраво вираженого у неї егоїзму та себелюбства. Також і виражена орієнтація (установка) на другий полюс може свідчити не тільки про особистісний альтруїзм, але і просто про відсутність у особистості сформованих уявлень про себе як про реальний суб'єкт власної життєдіяльності, про її конформності, відсутність особистої позиції і т.і.

На наш погляд, виділений психологічний конструкт може бути непоганою операційною основою для емпіричного вивчення феномена «самоцінності» особистості та його основних взаємозв'язків з різними психологічними змінними, зокрема з різними конкретними ціннісними пріоритетами, установками, особистісними властивостями та якостями.

Є ще одна причина, через яку ми вважаємо за потрібне спиратися не на поняття самоцінності, а на сформульований конструкт. Справа в тому, що

цінності традиційно пов'язуються у філософії та психології зі сферою свідомості (за винятком фрейдизму). Ми ж вважаємо, що визначення пріоритетів у співвідношенні «Я» і «не Я» часто відбувається несвідомо або за суттєвої участі неусвідомлюваних компонентів психіки. Поняття «ціннісна спрямованість» видається нам у цьому плані більш нейтральним. Воно вказує на те, що розглядуваний нами феномен виявляє себе («справляє враження») як інтегративна цінність, але в його основі лежать глибинні, лише частково і лише інколи усвідомлювані структури психіки.

Континуум «Я - не Я» і постійно здійснюваний особистістю в його рамках вибір може бути позначений як «основне ціннісне співвідношення», що пронизує всю структуру її цінностей [2, С.180-201]. Незважаючи на те, що в ідеалі «Я» і «не Я» повинні, мабуть, врівноважуватися насправді постійно займати позицію в середині континууму не вдається нікому, і переваги в континуумі «Я - не Я» носять не дихотомічний, а безперервний характер [3, С. 103]. Саме тому основне ціннісне співвідношення «Я - не Я» є суто індивідуальною характеристикою кожного конкретного індивіда. Виділивши новий психологічний конструкт «ціннісна спрямованість особистості континуумі «Я - не Я»», слід пояснити його психологічну специфіку.

Спрямованість особистості вивчалася багатьма вченими як провідна характеристика, як системоутворююча властивість в особистості. Дослідники спрямованість пов'язували з домінуючим ставленням особистості до світу, оточуючим людям і себе. Це ставлення відображається як у потребах особистості, і у способи їх задоволення. З цих позицій «ціннісна спрямованість у континуумі «Я — не Я»» може бути розглянута як характеристика, яка відображає способи задоволення основних потреб, прагнень та інтересів особи щодо категорій «для мене — для інших». Справа в тому, що спочатку, саме в рамках системи «Я - не Я», в процесі самоприйняття і самопостереження людина сприймає деяку якість в іншій людині, після чого переносить цю якість на себе і лише потім співвідносить

знання про себе в рамках системи «Я - Я» і намагається їх застосовувати [121].

Відмінності у сприйнятті, переживаннях і осмисленні особистістю тих чи інших аспектів свого буття дозволяють укласти, що існує багато способів осмислення індивідом самого себе, так званих Я-установок. Ми вважаємо, що «ціннісна спрямованість у континуумі «Я — не Я»» може виступати як самостійне явище настановного типу (Я-установки), що є частиною образу «Я» і Я-концепції в цілому, як механізму, що контролює та інтегрує поведінку, що впливає на вибір напрямку активності. Особистість спочатку визначає собі, що їй пріоритетно - вона сама чи інші, «Я» чи «не Я» і лише потім вибудовує свою поведінку щодо інших.

Конкретна форма поведінки у тій чи іншій ситуації вибирається індивідом залежно від суб'єктивної значущості йому тих чи інших параметрів Я-концепції [106, С.79]. Але слід пам'ятати, що «ціннісну спрямованість у континуумі «Я — не Я», ми безпосередньо спостерігати не можемо, ми можемо лише бачити її прояв у різних формах психічного життя (мислення, мотиви, відносини, почуття, висловлювання тощо). [3, С. 92, 93]. Можна припустити, що одним із основних проявів «ціннісної спрямованості в континуумі «Я – не Я»» якраз і є самовідношення особистості. У всякому разі, саме у вигляді стійкого самовідношення, вона сприймається і самою особистістю та іншими людьми, що виступають як зовнішні спостерігачі.

Сказане означає, що орієнтації особистості в рамках основного ціннісного відношення можуть (і повинні) бути пов'язані з соціокультурними установками в низці інших континуумів, зокрема, в таких, як «авторитаризм – демократизм», «колективізм – індивідуалізм», «Екстернальність - інтернальність». Оскільки це так, остільки і саме основне ціннісне ставлення може проявляти себе також у вигляді комплексного установочного континууму. Ці внутрішні позиції особистості щодо соціального заохочення в кожній особистості переплітаються і утворюють різноманітні поєднання.

2.3. Взаємозв'язок ціннісної спрямованості особистості у континуумі «Я - не Я»

Відповідно до програми дослідження, в експерименті були використані методики, які, на наш погляд, повинні прояснити особливості ціннісної спрямованості особистості в континуумі «Я - не Я» та її зв'язку з деякими близькими за змістом психологічними характеристиками особистості. Далі будуть представлені результати, отримані за кожною методикою.

Розглядаючи «ціннісну спрямованість особистості в континуумі «Я - не Я» як самостійну психологічну характеристику, що має настановну природу, можна припустити, що вона буде безпосередньо пов'язана з іншою «Я - установкою» особистості - з її самовідношенням або зі структурними компонентами самовідносини. З метою визначення характеру цих взаємозв'язків групі респондентів (86 осіб) разом з основними методиками дослідження був пред'явлений тест-опитувальник самовідносини (ОСО) В. В. Століна, С. Р. Пантелєєва. У Табл. 2.1 представлені загальні результати за цією методикою.

З неї видно, що загальне інтегральне почуття «за» і «проти» власного «Я» в добірці студентів, що вивчалася, зміщено до позитивного полюса. Серед структурних компонентів самовідносини яскраво вираженими виявилися «очікування позитивного відношення оточуючих» і «самоцікавість», інші компоненти характеризуються середнім рівнем виразності. Що стосується виразності приватних установок на адресу власного «Я», то тут найвищі показники отримані за шкалами «відношення інших», «самоприйняття» та «самоцікавість». А ось показники за шкалами «самообвинувачення» і «саморозуміння» носять невиражений характер.

Таблиця 2.1

Показники самоствалення студентів

Параметри	Вся вибірка	Дівчата	Юнаки
S — інтегральне почуття «за» і «проти» власного «Я»	18,94	18,50	19,15
I - самоповага	9,74	9,57	10,07
II - аутосимпатія	10,13	10,55	9,38
III - очікування позитивного відношення від інших	10,23	10,37	9,95
IV – самоцікавість	6,35	6,57	5,93
1 - самовпевненість	5,67	5,77	5,50
2 – відношення інших	6,18	6,21	6,07
3 - самоприйняття	5,47	5,57	5,31
4-самокерівництво, самопослідовність	4,24	4,20	4,33
5 - самозвинувачення	3,63	3,54	3,79
6 - самоцікавість	5,55	5,88	4,93
7 - саморозуміння	3,32	3,20	3,60

У групі дівчат є компоненти загальної структури самоствалення, значення яких достовірно перевищують відповідні значення групи юнаків. Такими компонентами є аутосимпатія та самоцікавість. Для дівчат властиво більш виражене позитивне сприйняття себе, що виявляється у відношенні до своєї зовнішності і, як наслідок, аутосимпатія та інтерес до власної персони.

Людам з ціннісною орієнтацією на «не Я» більшою мірою властиво рефлексувати і займатися самоаналізом. Інакше висловлюючись, виразність такої орієнтації як означає відсутність у особистості інтересу до себе. Навпаки, цілком можливо, що вона занадто зайнята собою. Можливо, що для неї стає надзвичайно важливою відповідність, узгодженість так званих «Я – реального» та «Я – ідеального». Отримані нами результати нашо вхують на думку, що люди з переважанням «не Я» спрямованості постійно «озираються» на те, як вони сприймаються та оцінюються іншими; їм важлива зовнішня оцінка. Навпаки, люди з вираженою ціннісною орієнтацією на «Я» у цьому сенсі є більш самостійними, впевненими в собі та самодостатніми; їм характерно розвинене самоповагу.

Враховуючи це, слід припустити, що «ціннісна спрямованість особистості в континуумі «Я - не Я» повинна впливати на її адаптаційні здібності і особливим чином виявлятися в ситуаціях, пов'язаних з цим процесом. Нас цікавить, як ці взаємозв'язки можуть виявлятися у конкретних поведінкових реакціях особистості. З цією метою в якості другої варіантної методики нами була використана «Методика діагностики соціально-психологічної адаптації», розроблена Р. Даймондом на основі ідей К. Роджерса (серед її шкал є шкали самоприйняття та інтернальності, які нас особливо цікавили). Необхідні для подальшого розгляду дані наведені в Табл. 2.2.

Таблиця 2.2

**Інтегральні показники респондентів за шкалами методики
соціально-психологічної адаптації (у%)**

Основні показники	інтегральні	Вся група	Дівчата	Юнаки
Соціальна адаптація		63,9	63,7	64,3
Самоприйняття		79,6	80,0	79,1

Прийняття інших	66,3	67,2	64,9
Емоційний комфорт	58,9	58,9	58,4
Інтернальність	66,1	65,9	66,6
Прагнення до домінування	55,6	55,4	56,0

Показники респондентів за основними інтегральними показниками соціально-психологічної адаптації особистості знаходяться на середньому рівні. Значення цих показників не відрізняються у групах «дівчата – юнаки»,».

Ці дані добре узгоджуються із раніше розглянутими. Як можна бачити, вираженість ціннісної спрямованості на «Я» посилює прагнення людини бути ведучим, мислити і діяти самостійно, бути в числі кращих. Натомість, це забезпечує особистості підтримку позитивного «образу Я». Відсутність в особистості труднощів по відношенню з людьми, озлобленості на світ і внутрішньої напруженості виявляється як відчуття емоційного комфорту і сприяє її ефективній соціальній адаптації. Тому, на наш погляд, виявлені взаємозв'язки закономірні, а наявність позитивного взаємозв'язку «не Я» спрямованості зі шкалою внутрішнього контролю тесту СПА ще раз підтверджує припущення про те, що людям зі зниженою самоцінністю властивий більш високий рівень невпевненості в собі і схильність до самоаналізу, самозвинувачення. Справді, виражена схильність до внутрішнього самоконтролю передбачає необхідність постійного моніторингу власних дій, їх наслідків та його сприйняття іншими.

Крім особливостей соціально-психологічної адаптації особистості важливою її характеристикою є те, що Роджерсом і А. Маслоу назвали тенденцією до самоактуалізації. На наш погляд, орієнтація людини на самоактуалізацію, самовираження, активізацію всіх можливостей власного організму, самостійність, особистісне зростання і т.і. є показником її

суб'єктності. При цьому самоактуалізація - це складна, комплексна якість особистості. Кожна людина в різній мірі володіє її різними компонентами. Для визначення рівня самоактуалізації особистості за окремими її компонентами та з'ясування характеру взаємозв'язку цих компонентів із ціннісною спрямованістю особистості в континуумі «Я - не Я» ми використовували третю варіативну методику - тест визначення рівня самоактуалізації особистості Е. Шострома в модифікації Л. Я Гозмана та ін.

Таблиця 2.3

Результати за методикою самоактуалізації

Основні шкали тесту	Вся група	Дівчата	Юнаки
Орієнтація у часі	8,30	8,45	7,64
Шк. підтримки	36,64	36,97	35,23
Шк. ціннісної орієнтації	11,31	11,27	11,45
Шк. гнучкості поведінки	12,58	12,56	12,68
Шк. сензитивності	6,68	6,81	6,09
Шк. самоповаги	8,55	8,59	8,36
Шк. спонтанності	6,87	6,97	6,45
Шк. самоприйняття	10,61	10,93**	9,23
Шк., що оцінює погляд на природу людини	4,81	4,83	7,73
Шк. синергічності	3,72	3,63	4,09
Шк. прийняття агресії	9,18	9,24	8,91
Шк. контактності	9,07	9,26	8,23

Шк. пізнавальних потреб	4,68	4,56	5,23
Шк. креативності	6,33	6,35	6,27

Слід зазначити, що за основними шкалами методики у респондентів переважають середні значення. Зокрема, це стосується показників спонтанності та синергічності, тобто студенти, що вивчалися, здатні спонтанно виражати свої почуття і цілісно сприймати світ і людей, розуміти їх взаємозв'язок. Низькі результати отримані за шкалою підтримки, що свідчить про схильність респондентів впливу зовнішніх сил при вирішенні життєвих проблем, високого ступеня залежності та конформності. Таким чином, можна говорити про деяку суперечливість отриманих результатів.

Отже, проведений аналіз показує, що ціннісна спрямованість особистості континуумі «Я - не Я» пов'язана з різними особистісними параметрами, що виділяються в різних концептуальних схемах. Перелічимо ще раз усі змінні, що корелюють із спрямованістю на «Я»: самоповага, самовпевненість, прагнення домінування, шкала підтримки, гнучкість поведінки, прийняття агресії, контактність, креативність. Звернемо також увагу на те, що зв'язки із самоповагою виявляються відразу за двома методиками, в яких є ця шкала. Натомість, ціннісна орієнтація на «не Я» позитивно пов'язані з самоцікавістю, ставленням інших, інтернальністю, Ці дані разом із іншими, говорять про те, що «Я»-орієнтація найбільш яскраво виявляється у самоповазі особистості, а це, як ми вже зазначали, є саме те, що відрізняє людину як справжнього суб'єкта своєї життєдіяльності. У той же час, ціннісна орієнтація на «Я» веде до посилення деяких тенденцій особистості (прагнення домінування, прийняття агресії та ін.), які характеризують її з іншого боку — з боку активного самоствердження.

Маючи настановну природу «ціннісна спрямованість особистості в континуумі «Я - не Я», може (і повинна) бути пов'язана з різними соціокультурними установками в низці інших континуумів, наприклад, в

таких, як «егоїзм - альтруїзм», «авторитаризм - демократизм», «колективізм - індивідуалізм», «екстернальність - інтернальність», а також з окремими мотивами, зокрема, мотивом досягнення успіху та мотивом уникнення невдачі. Встановлення взаємозалежності різних установок, можливо, прояснить їх впливом геть поведінка особистості і самоцінність. Зокрема, нас особливо цікавлять установки в континуумі «альтруїзм — егоїзм» та їх зв'язок із ціннісною спрямованістю в континуумі «Я - не Я».

Середні показники за шкалами ціннісної спрямованості, за соціальними установками і за мотиваційними тенденціями «прагнення до успіху», «уникнення невдачі» представлені в Таблиці 2.4.

Як можна бачити, у студентів було виявлено переважання демократичних установок над авторитарними, колективістичних над індивідуалістичними, альтруїстичних над егоїстичними та інтернальних над екстернальними.

Однак, співвідношення виразності даних тенденцій у студентів у відсотковому відношенні має дещо іншу картину: авторитарність виражена у 52%, а демократичність у - 48%; колективізм - у 56%, а індивідуалізм - у 44%; егоїзм – у 49%, а альтруїзм – у 51%; екстернальність та інтернальність, незважаючи на значне зміщення усереднених балів у бік інтернальності, характерна для однакової кількості студентів.

Таблиця 2.4

Виразність деяких соціальних установок та мотиваційних тенденцій у різних групах студентів

Установки	Вся група (216ч.)	Дівчата (111ч.)	Юнаки (105ч.)	Татари (140ч)	Росіяни (61ч.)
АД	-3,10	-5,99*	0,02	-2,70	-4,84
кІ	6,47	9,86*	2,81	7,60	5,03
ЕА	-7,53	-11,56*	-3,18	-8,05	-6,62

ЕІ	-12,93	-13,03	-12,82	-11,48**	-15,82
МДУ	17,49	17,97	16,97	17,96**	16,49
МУН	15,63	15,88	15,36	16,32*	13,72

Отже, отримані результати говорять про те, що студенти з переважанням ціннісної спрямованості на «Я» відрізняються більшою вираженістю егоїстичних установок, у них підвищується рівень вираженості тенденції до домінування. Це також підтверджується посиленням вони авторитарних установок.

Ці результати разом із раніше розглянутими даними свідчать, що ціннісна спрямованість особистості континуумі «Я - не Я» є складне за своєю структурою психологічне явище, пов'язане з різного типу особистісними якостями і установками. Вона, як нами і передбачалося, має як мінімум дві важливі сторони, одну з яких можна асоціювати із співвідношенням егоїстичних та альтруїстичних тенденцій, а іншу – з мірою розвитку самоповаги та суб'єктності особистості.

Згідно з планом емпіричного дослідження для визначення ціннісної спрямованості студентів та їх ціннісних переваг, всій вибірці респондентів було запропоновано дві методики: оригінальна методика діагностики ціннісної спрямованості особистості в континуумі «Я - не Я» та методика діагностики структури фундаментальних цінностей Отримані результати наведено в Табл.2.5.

Таблиця 2.5

Індекси пріоритетності різних цінностей для студентів

Цінності	Вся вибірка	Дівчата	Юнаки
Середовище життя	2,68	2,65	2,73
Життя людини	3,91	4,05	3,60
Культура і мораль	2,91	2,91	2,86
Економ. прогрес	1,35	1,09	1,91
Благопол.	2,24	2,12	2,49
Близькі люди	4,84	5,00	4,49
Я сам	3,11	3,19	2,92
Користь	2,46	2,43	2,53
Істина	3,23	3,25	3,19
Краса	2,67	2,89	2,17
Сила (міць)	1,51	1,20	2,17
Справедливість	3,78	3,86	3,62
Свобода	3,71	3,64	3,86
Добро	3,64	3,75	3,43
Здоров'я	3,65	3,74	3,44
Сім'я	4,38	4,32	4,48
Любов	4,31	4,53	3,83
Дружба	3,41	3,34	3,57
Відпочинок	1,99	2,05	1,85
Робота (навчання)	2,44	2,30	2,77
Суспільне життя	0,82	0,72	1,05
Спокій	1,59	1,58	1,63

Матеріальні блага	3,78	3,78	3,77
Гармонія віднош.	4,23	4,55	3,55
Статус	2,69	2,56	2,97
Різноманіття життя	2,89	2,97	2,70
Саморозвиток	3,77	3,74	3,84
Самовіддача	2,06	1,85	2,52

У цій методиці виділяється 4 блоки цінностей, перший з яких має пряме відношення до предмета нашого дослідження. Як уже зазначалося нами раніше, пріоритети піддослідних у рамках «основного ціннісного відношення» відображають прояв їхньої спрямованості в ціннісному континуумі «Я - не Я».

Як можна бачити з таблиці, для всієї вибірки характерна наступна рангова пріоритетність в рамках основного ціннісного відношення: близькі люди - життя іншої людини - я сам - культура і моральність, збереження довкілля - процвітання батьківщини - економічний прогрес. Така сама послідовність пріоритетів характерна і для тендерних та національних груп. При цьому виявлено достовірні відмінності середніх індексів цінностей «близькі люди» та «життя людини» у дівчат і «процвітання батьківщини» та «економічний прогрес» у юнаків.

Таким чином, провідною цінністю у загальній групі респондентів є справедливість, на другому місці – свобода, на третьому – добро. У гендерних групах є деякі відмінності у цій ранговій послідовності цінностей. Так у групі дівчат рангова послідовність цінностей практично повністю збігається із загальногруповою, однак у дівчат добро цінується дещо вище, ніж свобода. Для юнаків свобода є значнішою цінністю, ніж справедливість, як і користь більш значуща, ніж краса. Крім того, індекс цінності «краса» значно переважає в групі дівчат. А у юнаків індекс за цінністю «сила значно переважає над цим індексом у дівчат.

Наступні дані характеризують пріоритети ще по одному блоку цінностей (цінностей – сфер життєдіяльності). Послідовність пріоритетів у разі розподілилася в такий спосіб: сім'я, кохання, здоров'я, дружба, робота (навчання), відпочинок, громадське життя. Для дівок у цьому ранговому ряду на першому місці знаходиться «кохання». А у юнаків помінялися ранговими місцями «здоров'я» та «дружба». Таким чином, як і зазначалося в ранніх дослідженнях [3], пріоритети студентів та школярів розташовані в таких сферах життєдіяльності як сім'я та любов. Багато в чому такий стан речей зумовлений як віковими особливостями, так і базовими біологічними потребами та інстинктами. Що ж до середніх значень індексів цінностей - сфер життєдіяльності, то групі «юнаки — дівчата» виявлено достовірне переважання значень щодо цінності «любов» в дівчат і з цінностям «робота», «суспільне життя» в юнаків.

Остання група цінностей представлена цінностями - цілями життєдіяльності, які зумовлюють базові мотиви особистості, її основні прагнення. Для всієї вибірки характерна наступне рангове розподіл цінностей: гармонія відносин, матеріальні блага, саморозвиток, різноманітність життя, статус, самовіддача, спокій. У групі дівчат рангова послідовність цінностей повністю повторює тенденцію у всі вибірці. У групі юнаків ця рангова послідовність має більш виражені зміни (саморозвиток, матеріальні блага, гармонія відносин, статус, різноманітність життя, самовіддача, спокій). Для юнаків також характерне значне переважання індексів цінностей «статус» і «самовіддача» над цими індексами у групі дівчат. У дівчат достовірно переважають над юнаками значення індексів за цінністю «гармонія відносин». На наш погляд, дві провідні в цій групі цінності - гармонія відносин і саморозвиток характеризують «не Я – орієнтацію», і «Я – орієнтацію» відповідно. Виходячи з цих припущень можна припустити, що в даному випадку дівчата виявляються «не Я — орієнтованими», а ось для юнаків більш характерна орієнтація на «Я».

Висновки до другого розділу

В результаті проведеного дослідження було виявлено, що показниками самоцінності особистості сучасних студентів є: активна творча позиція особистості щодо себе та іншого, відкритість діалогу, прагнення до самоствердження в колективі (мотиваційний компонент); емоційне благополуччя, комфортність у взаємовідносинах, товариськість, емоційне дієве включення у справи іншої людини, здатність до участі у діалозі, співчуття, емоційна інтуїція, атмосфера взаємної зацікавленості один до одного, довіри та поваги (емоційний компонент); здатність до колективних дій, сумісний творчий пошук, розумний прагматизм (операційний компонент); ініціатива, активний прояв кожного, прагнення саморозвитку, особистісна незалежність, автономність, толерантність (поведінковий компонент).

Застосування різних діагностичних методик: спостереження за діяльністю, поведінкою та спілкуванням студентів у природних та спеціально організованих ситуаціях, індивідуальні співбесіди, інтерв'ювання, методика визначення рівня самооцінки, методика «Автономність-залежність» дозволили виявити та обґрунтувати зміст трьох рівнів самоцінності студентів (низький, середній, високий) з погляду розвитку якостей, що становлять ядро особистості.

Позитивне самоствавлення студентів групи з «Я» спрямованістю засноване на самовпевненості та самоповазі, вони вміють цінувати свої переваги, і повністю впевнені, що їх є за що поважати. Іншим (група «не Я») на формування позитивного самоствавлення необхідна позитивна оцінка оточуючих (стосунку інших) це підносить їх у власних очах.

У студентів із ціннісною спрямованістю «Я» потреба в самоактуалізації задовольняється у незалежному характері дій та вчинків, в основі яких

лежать цінності, характерні для самоактуалізованих особистостей. Що стосується студентів із ціннісною спрямованістю «не Я», то для них необхідна наявність зовнішніх умов, які б сприяли розкриттю особистості.

Ціннісна спрямованість особистості в континуумі «Я - не Я» являють собою складне за своєю структурою психологічне явище, пов'язане з різного типу установками, і має як мінімум дві важливі сторони, одну з яких можна асоціювати із співвідношенням егоїстичних та альтруїстичних тенденцій, а іншу - з мірою розвитку самоповаги та самоцінності особистості.

ВИСНОВКИ

Сучасні теоретичні знання в галузі соціальної психології та психології особистості, а також отримані емпіричні дані дають підстави для виділення особливої характеристики самоцінність особистості.

Самоцінність людини у філософсько-психологічних дослідженнях пов'язують із загальними ознаками належності суб'єкта до людського роду. До таких ознак відносяться: біологічні характеристики (число хромосом, вага мозку, будова тіла та інші анатомо-фізіологічні та морфологічні характеристики); психічні властивості (сприйняття, емоції, розумовий процес, воля та ін.); соціальні властивості (знання, моральні якості, навички спілкування та діяльності та ін.).

Основним структурним компонентом і «ядром» особистості, є самосвідомість, яка здійснює регулюючий вплив на всі аспекти життєдіяльності людини. Самосвідомість є складним психічним утворенням, що дозволяє людині відображати зовнішній світ і, виділивши себе у цьому світі, пізнавати свій внутрішній світ, переживати його й певним чином ставитися себе. У психічному житті особистості, в її структурі, самосвідомість поряд зі свідомістю є центральним утворюючим, необхідною умовою цілісності і спадкоємності формування внутрішнього світу особистості. Головною функцією самосвідомості виступає можливість зробити доступним для людини її власні мотиви і результати її вчинків, а також дати їй можливість зрозуміти, яка вона є насправді, оцінити себе. Самосвідомість дозволяє індивіду виділити себе для самого себе, усвідомити себе як суб'єкт діяльності. Це виокремлення себе (власного «Я») і протиставлення себе всьому іншому дозволяє людині усвідомити свої потреби, цілі, цінності, а значить, робить доступним і розуміння власного значення для себе і оточуючих.

Самоцінність пов'язана з оцінюванням значущості для себе одного єдиного об'єкта під назвою «Я». Цей феномен має багатовимірну структуру. Високий рівень самоцінності особистості породжено різними психологічними причинами, її значення велике в плані загальної еволюції свідомості та самосвідомості людини. У сучасному світі все більше і більше посилюється розуміння людини, її життя та її інтересів як найбільшої цінності. Змістом поняття самоцінності є усвідомлення та розуміння кожною окремою людиною своєї власної значущості та цінності і для суспільства, для оточуючих, і для самої себе.

В результаті проведеного дослідження було виявлено, що показниками самоцінності особистості сучасних студентів є: активна творча позиція особистості щодо себе та іншого, відкритість діалогу, прагнення до самоствердження в колективі (мотиваційний компонент); емоційне благополуччя, комфортність у взаємовідносинах, товариськість, емоційне дієве включення у справи іншої людини, здатність до участі у діалозі, співчуття, емоційна інтуїція, атмосфера взаємної зацікавленості один до одного, довіри та поваги (емоційний компонент); здатність до колективних дій, сумісний творчий пошук, розумний прагматизм (операційний компонент); ініціатива, активний прояв кожного, прагнення саморозвитку, особистісна незалежність, автономність, толерантність (поведінковий компонент).

Застосування різних діагностичних методик: спостереження за діяльністю, поведінкою та спілкуванням студентів у природних та спеціально організованих ситуаціях, індивідуальні співбесіди, інтерв'ювання, методика визначення рівня самооцінки, методика «Автономність-залежність» дозволили виявити та обґрунтувати зміст трьох рівнів самоцінності студентів (низький, середній, високий) з погляду розвитку якостей, що становлять ядро особистості.

Позитивне самоствалення студентів групи з «Я» спрямованістю засноване на самовпевненості та самоповазі, вони вмiють цiнувати свої переваги, i повністю впевнені, що їх є за що поважати. Іншим (група «не Я») на формування позитивного самоствалення необхідна позитивна оцiнка оточуючих (стосунку інших) це підносить їх у власних очах.

У студентів із цiннiсною спрямованістю «Я» потреба в самоактуалізації задовольняється у незалежному характері дій та вчинків, в основі яких лежать цiнності, характерні для самоактуалізованих особистостей. Що стосується студентів із цiннiсною спрямованістю «не Я», то для них необхідна наявність зовнішніх умов, які б сприяли розкриттю особистості.

Цiннiсна спрямованість особистості в континуумі «Я - не Я» являють собою складне за своєю структурою психологічне явище, пов'язане з рiзного типу установками, i має як мінімум двi важливі сторони, одну з яких можна асоціювати із співвідношенням егоїстичних та альтруїстичних тенденцій, а іншу - з мірою розвитку самоповаги та самоцiнності особистості.

Отримані у дослідженні результати можуть бути практично використані при організації навчально-виховного процесу у конкретних навчальних закладах. Цiннiсний підхід може стати його концептуальною основою, принаймні, у тій його частині, яка пов'язана з вирішенням проблем виховання та формування цiлісної особистості. Кінцева мета такого виховання - людина з високим рівнем самоповаги, честі та гідності, людина, яка вірить у себе i здатна приймати самостійні рішення, а також нести за них відповідальність i перед собою, i перед іншими людьми. Власна самоцiнність особистості як суб'єкта соціальних взаємодій, зрештою, є рівною цiнності будь-якого іншого суб'єкта. Тільки в тому випадку, якщо багато людей будуть усвідомлювати це, ми матимемо реальні особистості, з розвиненим почуттям власної гідності, честі, які мають гордість i самоповагу.